

Osmanlı Devleti'nde Demokratikleşme Hareketleri

Democratization Movements in the Ottoman State

Fırat Güzeldag¹ ve Laçın Akyıl²

¹Uzman, T.C. Cumhurbaşkanlığı Başkanışmanlığı, firat.guzeldag@gmail.com, Orcid ID: 0000-0001-9214-6506

²Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Arel Üniversitesi, lacinakyil@arel.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-7816-3131

MAKALE BİLGİSİ

Anahtar Kelimeler

*Osmanlı Devleti,
Demokratikleşme Hareketleri,
Demokrasi,*

Makale Geçmişi:

*Geliş Tarihi: 22 Haziran 2022
Kabul Tarihi: 16 Ağustos 2022*

ARTICLE INFO

Keywords

*Ottoman State,
Democratization Movements,
Democracy*

Article History:

*Received: 22 June 2022
Accepted: 16 August 2022*

ÖZET

İnsanoğlu dünyada her ne kadar birey olarak bulunsa da var olduğu ilk andan günümüze kadar içgüdüsel sebepleri bir kenara bırakırsak sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel nedenlerle bir arada yaşama, örgütlenme ve düzen kurma ihtiyacı hissetmiştir. Toplumun sahip olduğu doğrular, değerler, ihtiyaçlar, zorunluluklar zaman içerisinde farklı olduğundan dolayı da geliştirilen çözüm önerileri de zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. İnsanlar, her türlü siyasi ve ekonomik sınıflandırmadan bağımsız olarak en sade haliyle yöneten ve yönetilenlerden oluşurken, sahip oldukları yönetim biçimleri de her toplum için, Türkler dâhil, tarih boyunca toplumun ihtiyaçlarına ve içinde bulunduğu sosyal ve kültürel unsurlara göre şekillenmiştir. Günümüze gelindiğinde ise en itibarlı yönetim şekli, Antik Yunan'da ilk defa tecrübe edilen ama sonradan değeri anlaşılan yönetim şekli demokrasi olmuştur. Avrupa'da yaşanan Rönesans, Reform ve Aydınlanma Dönemi sonrasında yaşanan gelişmeler demokrasi kültürünü Avrupa'da güçlendirmiştir. Osmanlı Devleti de gelişmelerden farklı bir şekilde de olsa etkilenmiş, karşılaştığı sorunları aşmak için Batı'daki gelişmeleri örnek alarak birtakım ıslahatlar yapmaya girişmiştir. Bu çalışmada, ilk olarak yönetim, devlet ve demokrasi kavramlarından kısaca bahsedilmiştir, Türklerde demokrasi ve özgürlük düşüncesi ele alınmıştır ve son olarak Osmanlı'da yeniliklere ve demokratikleşmeye yönelik atılan adımlara ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur.

ABSTRACT

Although human beings exist as individuals in the world, from the first moment of their existence to the present day, if we leave aside the instinctive reasons, they have felt the need to live together, organize and establish order for social, economic, political and cultural reasons. Since the truths, values, needs and obligations of the society were different over time, the solution proposals developed also changed over time. While people consist of those who rule and are governed in their simplest form, independent of all political and economic classifications, their forms of government have been shaped according to the needs of the society and the social and cultural elements it is in throughout history, including the Turks. When it comes to today, the most prestigious form of government has been democracy, which was experienced for the first time in Ancient Greece, but whose value was understood later. The developments after the Renaissance, Reformation and Enlightenment periods in Europe strengthened the culture of democracy in Europe. The Ottoman Empire was also affected by the developments, albeit in a different way, and tried to make some reforms by taking the developments in the West as an example in order to overcome the problems it faced. In this study, firstly, the concepts of administration, state and democracy were briefly mentioned, the idea of democracy and freedom in Turks was discussed, and finally, evaluations were made about the steps taken towards innovation and democratization in the Ottoman Empire.

Ülkelerin ve toplumların; tarihi, kültürel, siyasi ve ekonomik farklılıklara dayanan özgün yapısı nedeniyle demokrasi her ülkede aynı şekilde teşkil etmemektedir. Bu durum, tarihsel araştırmaların temel bilimler prensiplerinden biraz daha

farklı çalışmasına olanak sağlamakta, her toplum yapısını, gelişimini, demokratikleşme süreçlerini kendi öznel çerçevesinde incelemesini zorunlu kılmaktadır.

Batının 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren keşifler çağını başlatması, dünya tarihi açısından oldukça önemli bir gelişmedir. Coğrafi keşiflerle birlikte Dünya'nın gidilmeyen yerlerinin keşfedilmesi Avrupa'nın giderek zenginleşmesini sağlarken beraberinde siyasi, dini, ekonomik ve sosyal yönlü bir değişimi de başlatmıştır. Avrupa'da artan zenginlikle birlikte teknolojiye yapılan yatırımlar ve gelişen sanayileşme, beraberinde akla ve bilime hizmet etmiştir. Rönesans, Reform ve Aydınlanma Dönemi ile gelen gelişmeler ve sonrasında gelen kalkınma ile Avrupa merkezli bir dünya ön plana çıkarmıştır. Batılı yönetim anlayışını dünyaya örnek kılan gelişme ise 1789 Fransız İhtilali'yle birlikte yayılan özgür düşünce ve demokrasi olmuştur.

Demokrasi ve demokrasinin getirdiği özgürlük düşüncesi Batı'da bireyciliğin, aklın ve bireye verilen değerın yükselişe geçmesini sağlarken, Antik Yunan toplumundan itibaren gündeme gelen demokrasinin en parlak dönemini yaşamasını sağlamıştır. Feodalitenin oluşturduğu katı toplumsal sınıflaşmanın yerini herkesin eşit haklara sahip olduğu, görece sınıfsız ve bireysel özgürlüğe dayalı toplum yapısı almış, kralın/yöneticinin yetkileri sınırlandırılmıştır. Bu durumda Batı odaklı şekilde tüm dünyada demokrasi sesleri duyulmaya başlamış, kaçınılmaz olarak, Osmanlı toplumunda da 17. yüzyıldan itibaren bu seslerin önemsendiği bir döneme geçilmiştir. Ancak ne kadar III. Selim gibi iyi bir gözlemci olma yeteneğine sahip devlet adamları olsa da uzun yıllar "tek adam" monarşi rejimi ile yönetilen ve geleneksel Türk-İslam devletleri hukuk sistemine bağlı olan Osmanlı Devleti için söz konusu demokrasi hareketleri sürekli yöneticinin ömrüyle sınırlı ve yarım kalmıştır (Ayni, 1961:14). Bu çalışmada, ilk olarak yönetim, devlet ve demokrasi kavramlarına değinilecek, akabinde Türklerde demokrasi ve özgürlük düşüncesi ele alınmıştır; son olarak Osmanlı'da yeniliklere ve demokratikleşmeye yönelik atılan adımlar ve ıslahatların dış dinamiklerine ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur.

1. YÖNETİM, DEVLET VE DEMOKRASİ KAVRAMLARI

Toplumların kökeni; insanoğlunun sosyal bir varlık oluşuna, insanların kendi kendine yeterli olmayışına, bir arada yaşama zorunluluğuna ve dayanışma ihtiyacına dayanmaktadır. Her toplumun zaman içerisinde şekillenen kendine has kültürel değerleri, gelenek ve görenekleri ve bunların etkileşimi ile ortaya çıkan bir yapısı olduğundan, toplumsal gelişim ve yönetim süreçleri her toplumda aynı şekilde tezahür etmemektedir. Bu gelişim çizgisinin topluma özgün oluşu, toplumsal aşamaların, yönetim tecrübelerinin her toplumda farklı şekilde yaşanmasına neden olmaktadır.

Yönetmek kavramı Türk Dil Kurumu sözlüğünde; "bir kurum veya kuruluşun yasalara, kurallara ve belli şartlara uygun bir şekilde işlemlerini sağlamak, idare etmek, tedvir etmek" olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 2019:2611). Belirlenmiş ortak amaçları gerçekleştirilmek için ihtiyaç duyulan faaliyetlerin örgütlenmesi, yönlendirilmesi veya sevk ve idare olarak adlandırabileceğimiz yönetim; ortak bir amaca ulaşmak için başkaları ile işbirliği yapmayı ve onlara iş yaptırmayı içeren yöneticileri içeren karşılıklı bir etkileşim ve deneyim içeren süreçtir. İnsanlık tarihi kadar eski, özellikle bireysel olarak gerçekleştirilmesi zor amaçlara ulaşabilmek için insanların birbirleriyle işbirliğine ihtiyaç duyması neticesinde ortaya çıkan ve evrensel bir olgu olan yönetim, dönemler içerisinde gelişimini bulunduğu toplum ve yapılardan etkilenerek devam ettirmiştir. Erken dönemlerde yönetim faaliyetleri belki daha basit birtakım ilke, teamül, kural ve kaideler ile yürütülebilmekteyken zamanla değişen toplumsal ihtiyaçlara cevap verilmesi gerekliliğine müteakip daha karmaşık hale gelmiştir. Bir başka deyişle, hayatın her alanında yaşanan gelişmelerin etkisiyle yönetim anlayışı ve uygulamalarda da kaçınılmaz olarak değişiklikler yaşanmaktadır.

Bireysel yaşamdan toplu yaşama geçiş, insanlık tarihinin önemli dönüm noktalarından birisi olup hukuk, yasa, ahlak ve yönetim gibi kavramlar bu kritik değişimin doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Barınma, karnını doyurma ve güvenlik gibi ilkel gereklilikler çok erken çağlarda insanları toplu şekilde yaşamaya iten içgüdüsel ortak endişeler olmakla birlikte günümüzde dünyasında geline noktada herhangi bir insanın din, dil, ırk farkı gözetilerek yalıtılmış bir şekilde yaşam sürme şansı kalmamıştır. Bir başka ifadeyle, çağdaş dünya belki de hiç olmadığı kadar heterojen ve karşılıklı etkileşimde hayatını devam ettirebilen bir yapıya bürünmüştür. Bu aşamaya gelirken ki en önemli dönemlerin başında; insanoğlunun ihtiyacı olan yönetim süreçlerini sistematikleştiren uygulamaları ve düşünürleri çıkaran Antik Yunan gelmektedir.

Yunan ilk ve orta çağında bazı köyler birleşerek merkezi yerleşim yerleri oluşturmuş, bu birimlerde zamanla yurttaşların (politai), yabancıların (metaikos) ve kölelerin birlikte yaşadığı "Polis" adı verilen site ya da şehir devleti niteliğini almıştır. Söz konusu Polis'lerin yüzölçümleri ve nüfusları farklılık göstermekle birlikte; toplu yaşamın bir parçası olan tapınaklar, agoralar, çeşmeler ve açık hava tiyatrosu gibi benzer yapılar barındırmaktadır. Bu polis yani şehir devletleri modern anlamda devlet olmamakla birlikte, belirli sınırları olan siyasi, askeri sosyal ve ekonomik yapılarıdır (Göze, 2017:1). Yunan siyasal düşüncesi işte bu Polis ortamında oluşmuş, gelişmiş ve diğer toplumları da etkilemeyi başarmıştır.

Diğer taraftan, Polis'lerde zamanla sorunlar baş göstermiş, sınıflar arası dengeyi sağlamak zorlaşmıştır. Bu kapsamda, yönetimler için olmazsa olmaz "yasa" kavramı ortaya çıkmıştır. Örneğin; bilgili, olumlu veya yararlı ile olumsuz veya zararlı

değerleri ayırabilen erdemli kişilerin yönetimi elinde tutmasını isteyen Sokrates; adaletin ve yasaların mutlak üstünlüğünden yana tavır takınmış, toplumu yönetenlerin yaptığı yazılı yasalar ile genel ahlak ilkelerinin oluşturduğu yazılı olmayan yasalara uymak zorunluğunu hem yönetenler hem de yönetilenler için olduğunu savunmuştur (Aybek, 2008:7-9).

Yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişki evrensel bir ilişki olup tarih boyunca tüm toplumlarda zaman ve mekân mevhumu gözetmeksizin her daim olmuştur. Bu ilişkiyi düzenleme biçimi toplumdan topluma, ülkeden ülkeye göre yapısı uyarınca değişiklik gösterebilmektedir. Bir başka deyişle, yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişki; birbirlerinden çok uzak ve farklı toplumlarda benzer olabileceği gibi, aynı toplum içinde dönemden döneme göre değişiklik gösterebilmektedir. Toplumlar yaşayan insanların boyun eğdikleri, itaat ettikleri bir makam mutlaka olmuştur. Burada insanların biat ettiği bazen bir prens, kral, imparator, sultan, şah gibi bir şahıs veya oligark ailesi olabileceği gibi bazen de temsiliyetlerinin yüksek olduğu demokratik yönetimin kendisi olabilmektedir. Toplumun itaatsizler üzerinde uyguladığı kınama, aforoz etme veya diğer farklı cezalandırmaları içeren yaptırımlar da itaat etmeyi zorunlu kılmaktadır (Vergin, 2007:29). İşte bu yaptırımları belirli bir toprak sınırları içerisinde, bireyler ve eşyalar üzerinde sistematik ve meşru bir şekilde kurum ve kuruluşları aracılığıyla egemenliğine dayanarak tesis edebilen tüzel yapıya “devlet” denmektedir.

Kurumlar bütününe kapsayan bir kurum olarak nitelenebilecek bir kavram olan devlet için bugüne kadar birçok tanım yapılmıştır. Genel kabul gören tanımlardan birisine göre devlet; yetkilerinin kullanılabilirdiği sınırları belli bir toprak parçası olan ülke, zorlama gücünü elinde bulunduran siyasi ve hukuki teşkilat; devlet yetkilerinin yönetenler aracılığı ile yönetilenler üzerinde kullanılan ve bireylerden oluşan halk topluluğudur (Teziç, 1996:111). Bir başka tanıma göre; belli bir ülke üzerinde yerleşmiş, zorlayıcı yetkiye sahip bir üstün iktidar tarafından yönetilen insan topluluğunun meydana getirdiği siyasal kuruluş olarak nitelendirilmektedir(Kapani, 1989:35). Eski Türk geleneklerinde ise devlet; güneş dünya için ne kadar gerekli ve ebedi ise devlette halk için o kadar gerekli ve ebedi olan; milletin töresini yürütmek üzere, kut kazanmış iktidarlar tarafından yönetilen, milletin teşkilatlanmasıdır(Göktürk, 2020:1082).

Avcılık ve toplayıcılık ile geçinen küçük ölçekli toplumların genişlemesi ve gelişmesi sonrasında kendilerini yönetecek kurumsallaşmış bir yapı ihtiyacı duymuşlardır. Tarih boyunca birçok düşünür bu ihtiyaca yönelik olarak devlet kavramı hakkında birçok tespit ve tanımlamalar yapmak suretiyle fikir yürütmüş ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Platon, toplumun tek başına devletten daha büyük olduğuna ve iş bölümü yapılması gerekliliğine değinerek ideal devletin nasıl olması gerektiğini anlatmış; Sokrates, toplumları erdemli kişilerin yazılı ve yazısız yasalarla birlikte yönetmesi gerektiğini belirtmiş; Aristoteles devleti bireyden önce gelen ve kendisini oluşturan unsurların iyiliğini düşünen ideal toplum düzeni olduğunu savunmuş; Cicero devleti sadece ortak çıkar birlikteliğinin tezahürü olmadığını, büyük insan kitlelerinin karşılıklı faydalarını gerçekleştirmek için yasalarla hakları üzerinde uzlaşmış örgütlenme olduğunu görmüş; İbn Haldun, şehir yaşamı süren toplumdaki insanların birbirlerinin kötülüklerinden korunması için devlete ve güçlü yargıçlarına ihtiyaç olduğunu altını çizmiş; Thomas Hobbes, insanların güvenilmez doğası nedeniyle devlet olmazsa baskı ve zulmün kaçınılmaz olacağından insanların kendi rızasıyla barış ve güvenliği sağlamak için devletleri kurduğunu ifade etmiş; John Locke devleti kuvvetler ayrılığı prensibe dayanarak insanların doğuştan sahip olduğuna inandığı hayat, hürriyet, mülkiyet haklarını güvence altına alacak otorite yapısı ve yegâne varoluş nedenini güvenliğe duyulan gereksinim olduğunu ileri sürmüştür; J.J. Rousseau devleti vatandaşların çoğunun çıkarını koruma iradesi ve anarşinin giderilmesi için kendi haklarını genel iradeye devri olarak görmüştür (Özkaya, 2020:320-324).

Diğer taraftan; toplum için kurallar koyan, bu kuralları uygulayan, uygulanmasında karşılaşılan sorunları iradesiyle çözen, idareciler ve kurumlardan oluşan devlete atfedilen değer ilk kurumsallaşmaya başladığı zamandan günümüze kadar korunmakla beraber devlet yönetim biçimleri ise sıklıkla tartışılmalıdır. Tarihsel olarak devlet yönetim biçimlerine yönelik farklı sınıflandırmalar yapılmış olup bunlardan öne çıkanlarına bakılacak olursa yönetimin; tek bir kişide olduğu ve babadan oğula geçtiği monarşi; az sayıda kişinin, ailenin ya da sınıfın elinde olduğu oligarşi ve halkın kendisine dayanan demokrasi ön plana çıkmıştır.

Modern siyasal gelenek açısından demokrasinin başlangıcı, doğrudan demokrasi deneyimini de yaşayan Antik Yunan şehir devletleri olarak kabul edilmesi mümkündür. Vatandaş olan ve olmayan arasındaki keskin farkın üzerine inşa edilen, vatandaş olmayanın kati suretle yönetsel süreçlere katılamazken vatandaş olanın tüm yönetsel süreçlere doğrudan ve aracısız olarak katılma hakkının olduğu bu demokrasi dönemi çok uzun sürmese de demokrasinin ilk kuramsal, kurumsal ve uygulama temellerini atması ve örnek teşkil etmesi açısından önem taşımaktadır.

Günümüz demokratik devletlerinde, Antik Yunan’da olanın aksine, doğrudan demokrasiden bahsedilmesi mümkün olmamakla birlikte, belirli bir kesimin değil genelin özgürlüğünü esas alınan temsili veya liberal demokrasiler olarak örgütlenme sağlanmıştır. Modern anlamdaki demokrasiler; insanlığın daha özgür, barışçıl ve daha büyük refah içinde yaşamasına yardımcı olmuş ancak bu durum dünya coğrafyasının çok küçük bir parçasında gerçekleşebilmiştir. Öte yandan demokratik olmayan devletler de gerçekleştirdikleri seçimleri kanıt göstererek kendilerini demokratik göstermeye çalışmaktadır. Bunun nedeni demokrasinin dünya genelinde itibar edilen evrensel bir referans olmasından kaynaklanmaktadır. Demokrasi hala toplumların çoğunluğu için ulaşılmaması gereken en ideal yönetim, yapılması gereken en önemli yönetsel devrim niteliğindedir.

Dahası; demokrasiyi insanlık tarihi boyunca insanların kat ettiği önemli mesafelere, göğüsledikleri zorluklara ve yaşadıkları tüm acılara rağmen topyekûn mutabakat dâhilinde varamadığı bir durak olarak da görmemiz mümkündür. Demokrasinin asla gerçekleşmeyecek bir ütopya olduğuna dair eleştirilen olsa da demokrasi değişmez sabit bir gerçeklik olmayıp sürekli mücadele isteyen dinamik bir süreç olduğu anlayışını ve konunun ampirik bir yaklaşımla ele alınması gerektiği sonucunu doğurmuştur (Özdemir, 2018:18-20). Bu sebeple demokrasiyi ütopya olarak görüp vazgeçmek yerine, var olan şartlar kapsamında uygulanabilir demokrasiye ulaşma mücadelesi ve arayışı başlamıştır. Demokrasi, bir anda gerçekleşen ve durağan bir olgu olmayıp demokratikleşme olarak tanımlanabilecek sürecin sonrasında ve neticesinde elde edilen siyasi, ekonomik ve sosyal kazanımların bir bütünü olarak kabul edilebilir.

Demokrasi düşüncesinin sahip olduğu dinamik yapı, barındırdığı engin değerler ve zengin potansiyel nedeniyle her toplum kendine has bir demokratikleşme süreci yaşamakta ve kendi şartlarına uygun demokrasi pratiği üretmektedir (Huntington, 2011: 10). Dolayısıyla farklı kültür ve coğrafyalardaki ülke ve toplumlardan birbirleriyle aynı demokratik süreçleri ve pratikleri yaşamalarını beklemek gerçekçilikten uzak olacaktır.

2. DEMOKRASİ VE ÖZGÜRLÜK DÜŞÜNCESİ

Tarihsel süreçte verilen mücadeleler ve tarihi, kültürel, ekonomik ve sosyal birikimler neticesinde oluşan demokratik değerlerin bugünkü seviyeye ulaşmasında Batı önemli bir rol oynamıştır. Günümüzde bazı kesimlerce demokrasi, Batı’da yaşanan; Batı toplumları dışında ulaşılmaması gereken ama asla ulaşılamayacak ideal yönetim olduğu ileri sürülmektedir. Özellikle Müslüman doğulu toplumların demokratikleşemeyeceğini ileri süren oryantalist görüşe karşı, çoğunluğu Müslüman olan Türkiye’nin vermiş olduğu demokratikleşme mücadelesi ayrı bir önem kazanmaktadır (Özdemir, 2017:19). Zira tüm eksikliklerine rağmen Türkiye; demokrasinin dinamik süreç olduğunu ve ulaşılmaması için çaba gösterilmesi gerektiğini kavramış; çok partili siyasal hayata, serbest seçim sistemine, temel hak ve özgürlükleri güvence altına alan anayasaya sahip demokratik bir ülke konumundadır. Söz konusu demokratikleşme süreci Batı’daki muadillerinin aksine yukarıdan aşağıya bir yöntemle yaşanmıştır. Bu durumun bu şekilde ortaya çıkmasında Türklerin tarihsel nedenlerle sahip olduğu yönetim anlayışının da rolü göz önünde bulundurulmalıdır.

Türkler’de devletin olmazsa olmaz şartları arasında istiklal (oksızlık), ülke (ulus), halk (kûn) ve kanun (töre) bulunmakta olup; iktidar ve hâkimiyet unsuru yurdu koruyan, milleti refah ve barış içerisinde yaşatan siyasi ve idari unsurları ağır basan töre temelinde vücut bulmaktadır (Kafesoğlu, 1983:221). Devlet yönetiminde meşruluk ise halkın gönülünün razı olduğu, meşruyetini Gök Tanrı’dan aldığına inandığı bir tek kut sahibine aittir. Törenin yürütücüsü olan kutlu olanların mutlak hâkimiyeti ve devlet olma kudreti töreye uyduğu sürece devam etmektedir. Diğer taraftan Türk devlet geleneğinde yönetim, töreyi yürütmede bir araç olarak görüldüğünden herhangi bir hükümet veya devlet şekli öngörülmemiş; törenin öngördüğü değerlere sahip ve kutlu olmayı yegâne gerekli ve şart olarak koşmuştur (Niyazi, 1996:44).

Osmanlılar ilk devlet teşkilatını ihdas ederken Selçuklular ve İlhanlılar’dan örnek almış, devletin yönetim felsefesi ve idari yapılanmasını hem İslam-ı devlet hem de Orta Asya’dan Anadolu’ya intikal eden Türk töresine göre şekillendirmişlerdir. Osmanlı Hanedanlığında toplanan hâkimiyetin beşerî ve dünyevi olmayan bir kaynaktan gelmesi dolayısıyla devletin karakteri teokratiktir de denilebilir. Çağdaşı olduğu Batı’daki devletlerde gibi, Osmanlı Devleti’nde de hâkimiyetin sahibi millet değil, ilahi irade yani Tanrı olup; halk bu sistemde, devletin bir organı değil, sadece bir unsuru olarak bulunmaktadır (Atay, 2022:3). Bir başka deyişle halk yani tebaa; asker olur ölür, çalışır devletin gelir kaynağını teşkil eder, fakat devlet iradesine katılamazdı. Bu durum, Türk siyasi tarihindeki süreçlerin genelinde, özellikle de demokratikleşme hususunda, özne olması gereken halk yerine idarecinin ya da seçkinlerden oluşan küçük kadroların ön saflarda olmasına neden olmuştur.

Osmanlıların, kısa zamanda güçlü bir devlet kurmaları tesadüf eseri olmayıp, köklü Türk geçmişine dayanan bir devlet anlayışının sonucu olduğu kabul edilebilir. Osmanlı Devleti, daha önceki Türk-İslâm devletlerinin kültürel mirasları üzerine kurulmuş, 14. yüzyıla kadar, devlet yönetimi konusunda tecrübe birikiminden en iyi şekilde yararlanmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti; geleneksel tek adam egemenliği üzerinden şekillenen, monarşinin hâkim olduğu bir yönetim anlayışına dayanmaktaydı. Bu yönetim anlayışı, Türk-İslâm Devletlerinden Osmanlı’ya geçmişti ve bu noktada İslam Hukuku unsurlarından da besleniyordu. İslam Hukuku’nun en önemli idari kurumu olan “Hilafet” makamı Yavuz Sultan Selim’in Mısır’ı 16. yüzyılın başında fethedip Memluk Devleti’ne son vermesiyle, Osmanlı Devleti’nin tek adam yönetimi ile birleşerek toplumdaki dini kanaat önderliğini siyasi yönetim şekli olan monarşi ile birleştirmiştir. Bu sayede Türklerin tarih boyunca sürdürdükleri kutlu egemenlik anlayışı ile İslamiyet’in yönetici müessesesi birleşerek Osmanlı Devleti’nin yıkılana kadar egemenliğinin meşruyetini oluşturmuştur. (Dikici, 2005:89).

18. yüzyıl öncesinde dünya genelinde krallıkların hüküm sürmesi, yalnızca Osmanlı Devleti için değil, tüm dünyada benimsenen yönetim anlayışın monarşik, tek adam hâkimiyetine dayandığını göstermektedir. Orta çağ boyunca kral, feodal beyler ve din adamları arasındaki mücadeleden kral ve onların hakimiyeti üstün çıkmış; özellikle Batı’da krallık odaklı bir yönetim benimsenmiştir. İnsanoglu, o zamana kadar demokrasiyi yalnızca kitaplarda yer alan haliyle okumaya devam etmiş

ancak tam anlamıyla deneyimleyememiştir. Bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin daha çok farkına varmasıyla birlikte başlayan haklı başkaldırıları, dünyada insanın değer görmeye başladığı ve yönetimlerde insan odaklı anlayışın benimsendiği yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

18. yüzyılda iktidarın sınırlandırılması gerektiğine yönelik en güçlü görüşün sahibi Locke, doğal haklar kuramıyla birlikte doğaya en uygun yönetim biçiminin insanı temel alan yönetimde olduğunu savunmuş, bu yönetimle insana değer verilebileceğini dile getirmiştir. Dolayısıyla devlet bu yönetimde ancak yasa yaparak, yasayı uygulayarak ve uyumsuzlukları çözümlenerek gücünü insanların yararına kullanabilmelidir. Oysa o dönemde gözlemlenen ise tam tersidir. Locke'un görüşleri yalnızca Batı'da taraftar bulmamış, o dönemlerde batılı yayımların çevrilmesiyle birlikte Osmanlı ülkesinde de taraftar bulmuştur. Osmanlı'nın modernleşmesi, padişahın yetkilerinin sınırlandırılması gerektiğine yönelik görüşler gazetelerde isimsiz olarak yer almıştır. Bu isimsiz yazılara karşı taraftarların artmaması sebebiyle çoğunlukla yayımların engellenmesi yoluna gidilmiştir (Göze, 2017:179).

Osmanlı Devleti'nde demokratikleşme sürecinin sancılı şekilde yaşanmasının, demokratikleşme sürecindeki kazanımların Osmanlı sosyal hayatına tam olarak yansımamasının ve modernleşme sürecine geç girişin en önemli sebebi Türk topraklarında yüzyıllardır süren yönetim anlayışının bir anda değiştirilmeye çalışılması gösterilebilir. Zira eski Türklerden itibaren var olan yönetimde tek adam veya tek ailenin söz sahipliği, zaman içerisinde halifelik makamının siyasi bir görünüm almasıyla birlikte farklı bir yol kazanmış, yönetimde monarşiye dönük anlayış yüzyıllarca sürmüştür. Hatta bu nedenle Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilmeye çalışılan yeniliklerin hep yukarıdan aşağıdan doğru olmasına ve halk tarafından tam olarak özümsememesi neden olmuştur. Tüm bu eksikliklerine, aksayan yönlerine rağmen 17. ve 18. yüzyılda başlayan ıslahat çalışmaları ve 19. yüzyıldaki demokratikleşme adımları demokrasi ve özgürlük düşüncesinin başlaması ve yerleşmesi adına önem taşımaktadır.

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE DEMOKRATİKLEŞMENİN DIŞ DİNAMİKLERİ

Osmanlı Devleti, ortaçağ döneminde kurulmuş ve gelişmiştir. Önce Rumeli ve Anadolu'da genişlemiş sonrasında yaptığı büyük fetihlerle geniş bir alana yayılmıştır. Çağdaşı olan diğer Avrupa devletleri ile de hemen hemen benzer şartlar altında bulunmakta; emeğe dayalı, coğrafi şartlara ve zamana bağlı tarım ekonomisi hüküm sürmekte; Avrupa'da Hıristiyanlık, Osmanlılarda ise İslamiyet hâkim inanç konumunda bulunmaktadır. Avrupa bu dönemde kilisenin, skolastik düşüncenin ve feodalitenin baskısı altında yaşarken; Osmanlı Devleti yeni kurulmuş bir devlet olmasının da etkisiyle yeniliklere, bilime daha dönük ve dinamik bir sisteme sahiptir. Hatta bu yaklaşım Osmanlı Devleti'ni çok uzun yıllar uluslararası arenada güçlü kalmış ve dünya siyasetinde önemli bir aktör olmasına yardımcı olmuştur. Ancak çağın şartlarına göre kendisini yenileyememesi, Türk devlet geleneğinde önemli yer tutan törenin könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tuzluk (eşitlik) ve cihanşümül yaklaşımından (Donuk, 1989:87) uzaklaşılması sonucundaki askeri ve siyasi başarısızlıklar Osmanlı Devleti'ni bir süre sonra buhranlı bir döneme sürüklemiştir. Devlet adamları ve aydın bürokratlar 18. yüzyıl ile birlikte devletin içinde olduğu kötü günleri atlatması için birtakım girişimlerde bulunmaya başlamışlardır.

Çağdaşı olduğu diğer imparatorluk ve devletlerden daha geç olsa da, Osmanlı Devleti de zaman içerisinde hukukun üstünlüğüne dayalı bir devlet düzeni arayışına girmiştir. Önceleri padişah ve sadrazamdan gelen reform girişimleri, merkezi otorite ile taşra güçleri arasındaki uzlaşmayı belgeleyen sözleşmeler ve padişah tarafından çıkarılan birtakım haklar tanıyan fermanlar şeklinde ilerlemiş, daha sonrasında I. ve II. Meşrutiyet aşamaları ile anayasalı bir devlet yönetimine geçişe sahne olmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki tüm anayasal gelişmeler, Batı ülkelerindekinden farklı nitelikte derecede ortaya çıkmış olup bu gelişmelerin altında mevcut devlet ve toplum düzeninin artık yönetilemez ve toplumun farklı kesimlerini artık uzlaştırılmaz hale gelmesine yönelik tepki yatmaktadır. Bu durum Osmanlı devlet ve toplum sisteminin çözülmesi olarak da ifade edilir.

3.1. Lale Devri

III. Ahmet tahta çıktığında Osmanlı Devleti, Avrupa Devletleri ile dost geçinmeye çalışmakta, Ruslara karşı temkinli yaklaşmaktaydı. 1718 yılında Avusturya ve Venedik devletleri ile imzalanan Pasarofça Antlaşması sonrasında yaşanan ve 12 yıl süren barış döneminin Osmanlı Sultanı III. Ahmet ve güzel sanatlara düşkünlüğü ile bilinen Sadrazamı Damat İbrahim Paşa, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü gerilemeden kurtarmak amacıyla Batılılaşma ve reform yönünde girişimlerde bulunma fırsatı yakalamıştır. Lale Devri olarak anılan bu dönemde; hem güzel sanatlar hem de tefekkür beraber gelişmiş, yeni bir aydınlanma ateşi yakılmaya çalışılarak rasyonel araştırma duygusu ve yenilikler hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, komşu olmalarına rağmen birbirlerini düşman olarak gören Osmanlı Devletleri ile Avrupa birbirlerini tanıma ihtiyacı duymuşlardır (Karal, 1961a:56). Geleneksel İslam odaklı değerlerin yerine Batı'nın bilimsel gelişmeleri, gerçekleştirdiği ekonomik kalkınma ve askeri gücü öncelenmiştir.

Lale Devri'nde; Osmanlı Devleti'nin mevcut yapısının değişim ihtiyacı olduğu fark edilmiş; bu değişim Batı'yı referans alarak, Batı taklit edilerek yapılmaya çalışılmıştır. Zira Osmanlı'nın mevcut yapısının, zamanın şartlarını kaldıracak durumda değildir.

Bu yapı her geçen vakit çözülmeye başlamakta ve ona mensup olan kitlelerin, tebaanın, ihtiyaçlarını ve refahını karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Çok önceden başlayan ama askeri mağlubiyetler ve ganimetlerin azalmasıyla hissedilen ekonomik sıkıntılar ile gün yüzüne çıkan bu bozulmanın önüne geçebilmek için derine inilmeden askerî, idarî ve ekonomik sistemin düzeltilmesi için geçici ve pratik çareler aranmaya başlamıştır. Bu kapsamda başta Avrupa'ya gönderilen elçiler Batı kültürünü yakından gözlemeye ve bilgi toplamaya gayret etmişlerdir. Bunun yanında devletlerarası ilişkilerin geliştirilmesi hususunda da Avrupa ülkelerinin diplomatik temsilcileriyle düzenli ilişkilerin kurulup Avrupa'da ki gelişmelerden haberdar olunmaya çalışılmıştır (Berkes, 2002:57).

Bu dönemde Paris'e elçi olarak gönderilen Mehmet Çelebi'nin yazmış olduğu ve gerilemenin nedenlerini içeren rapor ve Batı'dan getirilen matbaa ilerleyen dönemlerde gerçekleştirilecek reformlara motivasyon sağlamıştır (Sander, 2006:202). Fatih Sultan Mehmet döneminde Ermeni ve Yahudi azınlıklara verilen matbaa kurma imtiyazını saymazsak, Avrupa'dan yaklaşık iki yüzyıl sonra İbrahim Müteferrika ve devlet desteğiyle Osmanlı Devleti'nde kullanılmaya başlanılan matbaa ile bilginin yaygınlaştırılmasının önü açılmıştır. Lale Devri'nde matbaanın kurulması ve Avrupa'ya elçi gönderilen elçiler dışında yapılan başlıca yenilikler arasında yangınla mücadele için Yeniçeri Ocağı'na bağlı Tulumbacılar Birliği'nin kurulması; yurt dışından getirilen eserlerin tercümesi için Tercüme Heyeti'nin teşkil edilmesi; matbaa için ihtiyaç olan kağıdın üretilmesi için Yalova'ya kağıt fabrikası kurulması; çiçek aşısının tatbiki; kumaş dokuma, seramik ve çini fabrikalarının açılması, Üsküdar'da Avrupa tarzı modern askeri eğitim için Hendeshane açılması ve eğitim için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi gelmektedir. Avrupa'ya gönderilen bu öğrenciler eğitimleri devam ederken oradaki yenilik ve gelişmeleri de gözlemleme fırsatı yakalamış, ülkelerine döndüklerinde Osmanlı'yı gerilemeden kurtarmak ve çağdaş bir yapıya büründürmek için çabalamışlardır.

1730 yılında Patrona Halil İsyanı ile Sadrazam İbrahim Paşa öldürülüp, Sultan III. Ahmet de tahtan yeğeni lehine feragat edince, Lale Devri'nde yapılmaya çalışılan yenilikler yarım kalmıştır. Osmanlı Devleti Batı'ya ve onun yeniliklerine bir süre mesafeye koymak zorunda kalmıştır. Bu dönemde Batı ile başlayan yakınlaşma devam edebilseydi, Osmanlı Devleti Batılılaşmanın müspet etkilerini daha çabuk hissedecek ve ihtiyaç duyulan iyileştirmeleri daha fazla gecikmeden uygulamaya koyabilme şansını kaçırmayacaktı.

3.2. III. Selim ve Nizam-ı Cedit Dönemi

1789 Fransız İhtilali'nin ardından tüm dünyada bağımsızlık ve insan hakları yönünde bir uyanış dönemi ve özgürlük adına farklı sesler yükselmeye başlamıştır. Bir başka deyişle, Fransız İhtilali ile birlikte toprak, ideoloji, yönetim, ekonomi ve uluslararası ilişkilerde önemli ve hızlı bir değişim süreci başlamıştır. Bu durum doğal olarak Osmanlı Devleti'ni ve içerisindeki etnik kimlikleri de etkilemiştir. 1789'da Fransa'da başlayan ihtilal; Avrupa'daki halkın ezilmişliği, insan hakları ihlalleri ve toplumsal sınıflaşmanın sonuçları sebebiyle ortaya çıktıysa, Osmanlı Devleti'ndeki yapılmaya çalışılan yeniliklerde 19. yüzyıla gelene kadar tek adam mutlakiyet rejiminin sıkıntıları, kurumsal bozulmalar, devlet idare edenlerinin başarısızlığı gibi birçok sebebe dayanmaktadır.

Fransız İhtilali'nin oluşturduğu ekonomik, siyasi, sosyal ve zihin devrim rüzgârı ile karşılaşan ilk Osmanlı sultanı 1789 yılında tahta çıkan III. Selim olmuştur. Tahta çıktığında atalarının ve lalalarının anlattığından çok farklı, işlevselliğini kaybetmek üzere olan yozlaşmış bir devlet bulmuş, devletin hayati sorunlar ile karşı karşıya olduğunu fark etmiştir. Dünyada ve Avrupa'da olup bitene ilgi duyan, bu ilgisini paylaşanları yönetimde etkin konumlara getiren III. Selim, değişim için yönetici sınıfı ikna etmesi ve sürecin bir parçası haline getirmesi gerektiğini fark etmiştir. Bu sebeple; askeri, ekonomik ve eğitim alanlarındaki temel sorunların tespit edileceği ve çözüm önerilerinin görüşüleceği ilmiye, seyfiye ve kalemiye sınıflarını temsilen muvazzaf veya emekli kişilerden istişare meclisleri kurmuştur (Kenan, 2010:14).

III. Selim, 1792'de Yaş Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Nizam-ı Cedit olarak da adlandırılan ıslahat dönemini başlatma fırsatı yakalamıştır. Islahatlar ile merkezi otoritenin yani payitahtın gücünü hem iç (ayanlar) hem de dış (Avrupa Devletleri ve Rusya) dinamiklere karşı arttırmayı hedeflemiştir (Zürcher, 2006:39-40). Osmanlı tarihi göz önüne alındığında, bu düşmanların III. Selim'in seleflerinin de düşmanı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bir başka ifadeyle, III. Selim Osmanlı Devleti'nin bir iç ve dış güç unsurlarının etkisiyle bir durgunluk dönemi içerisine girdiğini, Avrupa'daki gelişmeler karşısında kendini yenileyemediğini ve fetihlerle elde ettiği bölgelerde tam anlamıyla otorite kuramadığını anlamaya başladığından bu yeni nizamı tesis etmeye çalışmıştır. Bunu yaparken de sadece kendi görüşleriyle yenilik yapmaya çalışmamış, devlet adamlarından layihalar isteyerek toplumdaki ve devletteki eksikliklerin tespit edilmesini, bu eksiklere bağlı olarak yeni çalışmalar yapılmasını talep etmiştir (Karal, 1961a:60-62). Bu tutumunda, yenilikleri topluma yayma ve aynı zamanda toplumdan beslenerek yenilikler yapma fikrinin etkili olduğu söylenebilir. Ancak Osmanlı Devleti'ni yüzyıllardır alışmış olduğu İslami unsurlardan farklı olarak Avrupalı unsurları benimsemesi kolay olmayacaktır.

III. Selim'in yeniliklere yönelmesinde 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nın payı büyüktür. Zira Osmanlı ordusunun başarısızlık göstermesi, III. Selim'in uzun süredir aklında olan ordudaki yenilik fikirlerini harekete geçirmesini olanaklı kılmıştır. Fransa ve Prusya orduları örnek alınarak kurduğu Nizam-ı Cedit ordusu, her ne kadar bir askeri reform olarak görülse de diğer yandan

da yeni kurmaya çalıştığı düzeni koruyacak bir askeri güç olarak da kabul edilebilir. Askeri reformlar, İrad-ı Cedit finansmanı ile, toprak ve deniz kuvvetlerinin modernizasyonu ile askeri mühendislik eğitimi veren kurumların açılmasıyla devam etmiştir. III. Selim'in islahatlarının askeri odaklı olmasından rahatsız olan yeniçeriler, kendilerini tehlikede gördüğü için isyanlar çıkaracak, ülkede asayişin bozulmasına sebep olacaktır. Bir başka ifadeyle, yeni kurulan Nizam-ı Cedit ordusu, o güne kadar Osmanlı ordusunun belkemiğini oluşturan Yeniçeri Ocağı'nın varlığını tehdit etmesi nedeniyle büyük huzursuzluk yaratmıştır.

III. Selim yenilikçi tutumuyla haleflerinin ufkunu ve yolunu açmış bir padişah ancak o dönemde Osmanlı idareci ve devlet adamlarının ve de askerlerin tam manasıyla desteğini alamaması sebebiyle kendisinin tahtan indirilmesi ve gerçekleştirmeye çalıştığı islahatların yarım kalması kaçınılmaz olmuştur. III. Selim, gerçekleştirmek istediği Nizamı Cedit'in büyük reformlarının küçük bir kısmını gerçekleştirebilmiş olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin büyük çapta reformlara ihtiyaç olduğunu idrak eden ve tasarlamaya girişen ilk padişah (Karpaz, 2010:94). Onun bakış açısıyla devlet idare edilseydi belki de Osmanlı Fransız İhtilali'nden bu denli büyük bir yara almayacak, gayrimüslim halk ile Müslüman halkın ihtiyaçlarına yanıt veren ve Batılı devletlerin de çok karışmayacağı yeni ve güçlü bir düzen kurulabilecekti. Fakat Nizam-ı Cedit reformlarının yürütülmesi için gerekli olan reform yanlısı güçlü kadroların varlığına ve aydınların yoğun desteğine sahip olmamasına; ulemanın yıkıcı, gerici çalışmaları da eklenince yeni düzenin kurulması gerçekleşmemiştir. III. Selim'in 1807 tarihinde Kabakçı Mustafa İsyanı ile tahtan indirilmesi, reform taraftarlarının öldürülmesi veya sürgün edilmesi, Osmanlı'nın geleneksel sisteminin lehinde yeniliklerin karşısında korumacı bir tavır olarak da değerlendirilebilir (Shaw, 2008:322-325). Alemdar Mustafa Paşa, çok arzu etmesine rağmen III. Selim'i kurtarmakta gecikince, II. Mahmut'un tahta çıkmasına destek olmuştur.

3.3. II. Mahmut Dönemi ve Sened-i İttifak

Yaşanılan siyasi çalkantılardan sonra 1808 yılında İstanbul'da Alemdar Mustafa Paşa, II. Mahmut, devlet ricali ve taşranın ileri gelenlerinin temsilcilerinin katılımları ile bir meşveret meclisi toplanmış ve yapılan görüşmeler neticesinde Sened-i İttifak imzalanmıştır. Osmanlı Devleti'nde demokratikleşme ve anayasal hareketlerin miladını; imzalanan bu senetle başlatmak mümkündür. Osmanlı padişahının yetkilerini kısıtlayan, aynı zamanda Türk-İslam egemenlik anlayışına farklı bir yön getiren, Türk kamu hukukunu demokrasi noktasında yeniden şekillendiren, kısa ama etkili, Sened-i İttifak; Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönemin başladığının habercisidir (Akyıldız, 1998:209-210).

Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıldan itibaren merkez otoritenin zayıflamaya başlamasına paralel olarak devlet ile halk arasında iribatlanmayı tesis eden yerel kanaat önderleri, yani ayanlar, önem kazanmaya başlamış olup devletin içine düştüğü sıkıntılılardan faydalanarak siyasi ve ekonomik daha da güçlenmiş güçlerini arttırmışlardır. Ayrıca bu dönemde devlet; kontrolü altında olan toprakların bütünlüğünü korumakta, egemenliği altında olan yerleri yönetmekte, kaynakları verimli kullanmakta zorluk yaşamaktadır. İşte böyle bir ortamda asayiş sağlamayı, yaşanılan siyasi buhrana merkez ve taşranın ileri gelenlerinin güç birliği içinde son verebileceğine inanan Alemdar Mustafa Paşa; devlet içinde birlikteliği ihdas etmek ve merkezin otoritesini tekrar güçlendirmek amacıyla İstanbul'daki bu toplantıyı organize etmiştir. Bu noktada, Alemdar Mustafa Paşa, ayanlara çeşitli haklar verilmesine vesile olarak, hem kendi otoritesini hem de devletin merkezi otoritesini güçlendireceğini değerlendirmektedir (Fanid ve Yılmaz, 2017:51).

Sened-i İttifak her ne kadar Padişahı devletin merkezinde konumlandırırsa da; merkezi otorite yani padişah, taşradaki yetkilerini imparatorluğun geleneksel olarak biçtiği rolü kabullenmeyen ayanlara devrediyor neredeyse derebeyi olarak tanımış oluyordu. Taşradaki bu güç sahibi ayanlar bir nevi merkezi otoritenin, padişahın, hak ve yetkilerine hanel getirecek şekilde emir komuta zincirinden koparak; hem asker ve vergi toplamada hem de taşrada düzenin sağlanmasında asli unsur olarak kabul edilmişlerdir. (Kenan, 2010: 702).

Ayanları meşrulaştıran ve bir anlamda da feodal liderlere taviz niteliğinde olan Sened-i İttifak; başlangıç, yedi şart ve zeyilden oluşan oldukça basit ve kısa bir belgedir. Söz konusu belgeyi Niyazi Berkes "basit bir anayasa taslağı" (Berkes, 2002:121) olarak nitelendirmekte; Tarık Zafer Tunaya "bir çeşit Osmanlı Magna Cartası" (Tunaya, 1996:25) olarak görmekte; İlber Ortaylı da "mutlak iktidarı sınırlandıran anayasal hareketlerin başlangıç noktası, gecikmiş bir Magna Carta" (Ortaylı, 2017:18) olarak tanımlamaktadır. İlgili belgenin başlangıç bölümünde, devletin ileri gelenleri ile memalik hanedanları arasındaki ayrılık ve mücadele yüzünden Osmanlı'nın yıkılma noktasına geldiği belirtilmekte; devletin devamı için çatışmayı çözmek ve devletin yıkımına engel olmak için gereken şartların tespit edilerek imzalandığı işaret edilmektedir. Her ne kadar söz konusu belgede padişah imza dışı tutulmuş olsa da, verilen taahhütler padişah taahhüdü olarak değerlendirilmiş; ayanların varlığı padişaha olan sadakatleri karşılığında kabul edilmiştir. Bir başka ifadeyle merkezle taşra arasında bir denge kurulmak istenmiştir. Bu durum devletin güçsüzleştiğini ve yıkılmayı önlemek adına taviz verildiğini göstermekte olup Batılı devletler için de bu tavizin verilebileceği mesajını da taşımaktadır (Pamir, 2004:75).

II. Mahmut padişahlık yetkilerini sınırlayan senedi imzaladığı için, ulema kendilerine itibar etmediği ve nüfuzlarını kırdığı için, Yeniçeri ocağı ise yeni ordu kurmak istediği için, kısacası Osmanlı Devleti'ndeki neredeyse tüm dinamikler Alemdar Mustafa

Paşa'ya yönelik olumsuz duygular beslemektedir (Karal,1961a: 96). Bir süre sonra II. Mahmut'un göz yumması ve Yeniçerilerin isyanı neticesinde Alemdar Mustafa Paşa'nın hayatını kaybetmesinden sonra Sened-i İttifak işlevselliğini yitirse de ayanlar Osmanlı siyasetinde önemli bir yer tutmaya devam etmiştir. Tanzimat dönemi, İslahat Dönemi, I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet, Kurtuluş Savaşı dönemindeki kongreler ve I. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)nde bu yerel seçkinlerin ve onların temsil ettiği zihniyetin izlerini görmek mümkündür. Mutlakiyete ilk defa sınırlama getiren hususlar içeren bir belge olması nedeniyle Türk demokrasisi ve demokratikleşmesi açısından çok önemli bir aşama, kırılma noktası olarak kabul edilebilir.

II. Mahmut; hem Nizam-ı Cedit'in sınırlı da olsa başarılı girişimlerine hem de bu yeniliklerin müsebbibi III. Selim'in tahttan indirilmesi ve ölümüne tanık olmuş; tahta da saray dışı bir güç olarak görülebilecek Alemdar Mustafa Paşa tarafından çıkarılmıştır. III. Selim'in zayıflıklarının ve başarısızlıklarının sonuçlarına tanık olmuş, ama aynı zamanda sınırlı reformların bile ne denli başarılı olduğunu gözlemlemiştir. Ek olarak, tahta çıkana kadar sarayda bir tür hapis hayatı yaşamıştır. Tahta kaldığı süre zarfında tüm bu yaşananların yarattığı tramva nedeniyle attığı adımlarda çok tedbirli ve temkinli davranmış; öncelikli olarak sarayı eşrafını ve ayanları kontrol altına alarak gücünü konsolide etmeyi hedeflemiştir. II. Mahmut'un reform çabaları aslında Osmanlı devletinin kendisinden sonraki yaklaşık seksen yılda izleyeceği yönü de belirlemiştir.

II. Mahmut'un, Osmanlı devletini eski gücüne kavuşturmak için yaptığı ıslahatlar askeri, idari, sosyal ve eğitim alanlarında gerçekleşmiştir. Söz konusu ıslahatları; askeri alanda Sekban-ı Cedit, Eşkinci Ocağı'nın ve Vak'a-i Hayriye olayı sonrasında Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'nun kurulması; idari alanda Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Dâr-ı Şura-yı Bâb-ı âli, Dâr-ı Şura-yı Askerî ve Meclis-i Vükela'nın ihdas edilmesi; sosyal alanda nüfus sayımı, kıyafet düzenlemesi, posta teşkilatının tertibi ve son olarak eğitim ve kültür alanında Sıbyan ve Rüşdiye Mektepleri, Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye, Mızıka-i Hümayun Mektebi ve tercüme odasının kurulması, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ve zorunlu ilköğretimin kabul edilmesi şeklinde özetlemek mümkündür (Kabacalı, 2011).

Askeri alandaki ıslahatların hayati olduğunun farkında olan ve yeniçerilerin disiplinsiz davranışlarına kızan II. Mahmut ilk olarak III. Selim'in de girişimde bulunduğu gibi modern yepyeni bir ordu kurarak merkezi devleti güçlendirmeyi hedeflemiştir. Zira, Osmanlı Devleti iç ve dış güvenliğini sağlayamamakta; 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan savaşlarda yenilgilere uğrayarak büyük topraklar kaybetmekte, yeniçeriler isyan çıkararak devletin işlerine ve işleyişine karışmaktadır. II. Mahmut; disiplinsiz, eğitimi eskimiş, çağın gerisinde kalmış, güçlü silahlardan yoksun bir ordu olan yeniçerilerin güçlü ve modern askeri yapıya dönüşmeyeceğini düşündüğünden tamamen ortadan kaldırmayı istemiştir. Bu kapsamda III. Selim'in öldürülmesinin ardından dağılan Nizam-ı Cedit yerine önce yeniçerilerin isyanı üzerine kaldırılacak olan Sekban-ı Cedit Ocağı'nı sonrasında da Eşkinci Ocağı'nı kurmuştur. Bu ocakların hepsi yeniçeri isyanıyla dağılıncı II. Mahmut ilerlemenin önünde bir engel olan yeniçeri ocağını Vaka'a-i Hayriye olayı olarak bilinen gelişme ile tamamen kaldırarak modern bir ordu olan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunu kurmuştur. Kurulan yeni ordunun adı her ne kadar Asakir-i Mansure-i Muhammediye olsa da aslında Nizam-ı Cedit ordusunun yeniden canlandırılması olarak değerlendirilebilir. Yeniçerilerin ortadan kaldırılışı Padişah'ın ordu üzerinde hâkimiyetini pekiştirmiş, devletin merkezi otoritesini güçlendirmiştir (Kunt ve Akşin, 2000:108-109).

II. Mahmut ülkeye hâkim olmak için sadece modern bir ordunun yetmeyeceğini, etkin ve işleyen bir bürokrasinin de tesis edilmesi gerekliliğini bildiğinden, devlet idaresine ve bürokratik teşkilatlanmasına daha kurumsal, sistematik ve modern bir kimlik kazandırmak amacıyla bazı düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. En büyük değişikliklerin başında merkezi idarede yapılanlar gelmektedir. Nazırlıkların ihdas edilmesi ile modern anlamda bir hükümet şekline adım atılmıştır. Bu kapsamda daha öncesinde sadrazam ve Şeyhülislam da toplanmış olan yetkiler, Batılı devletler de olduğu gibi iş bölümü yapılmak suretiyle nazırlıklar arasında paylaştırılmıştır. Meclisi meşveretin yerini nazırlardan oluşan Meclisi Vükela tutmaya başlamıştır. Başta kanun işlerinden sorumlu Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, askeri işlerin tanzimi için Meclis-i Dar-ı Şuray-ı Askeri olmak üzere; Meclis-i Tophane-i Amire, Meclis-i Maarifi Umumiye, Meclis-i Maaliye, Meclis-i Ali Tazminat, Meclis-i Ali-i Umumi ve Meclis-i Ziraat gibi meclisler kurulmuştur (Karal, 1961b:117-122). Devletin idaresinde bulunan görevliler arasında irtibatı sağlamak, bu kişiler ile padişah arasında iletişimi kurma görevi de sadrazamlık unvanı değişen Başvekile verilmiştir. Bu çalışma prensibi padişaha karşı sorumlu bir nevi "kabine sistemi" olarak da değerlendirilebilir.

II. Mahmut'un yaptığı ıslahatların önemli bir bölümü de kültür ve eğitim alanında gerçekleşmiştir. Mevcut eğitim medreseler aracılığı ile verilmekte, medrese hocaları devletin kalkınması gerekli insan gücünü yetiştirmek bir yana modern batının düşüncelerine de karşı düşmanca tavırlar sergilenmekteydi. Medreselerin tamamen kaldırılması dini nedenlerle çok mümkün olmadığından dolayı II. Mahmut, medreselerin dışında Avrupa usulünde eğitim veren bir sistem kurmak için ıslahatlara girişmiştir. Bu kapsamda ilk olarak; ilköğretimin her yurtta için zorunlu hale getirildiğini, okuma ve yazma öğrenimiyle birlikte dini bilgilerin de öğretilmesi gerektiği bir fermanla ilan etmiş; aynı zamanda Mekteb-i Sıbyan adıyla çok sıkı bir örgütlenme altına almıştır. Sıbyan mekteplerini bitirenlerin gidebileceği, Rüşdiye düzeyindeki Mekteb-i Maarif ve Mekteb-i Ulum-i Edebiyye kurulmuştur. Diğer taraftan, devlet memurlarının yetiştirilmesi için bir de Mekteb-i Maarif-i Adli kurulmasını sağlamıştır (Zürcher, 2006:63-69). İkinci olarak; yeniçeri ordusunun yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye

ordusundaki askerlerin sağlık durumlarıyla sistematik ilgilenilebilmek için gerekli olan tabip ve cerrahların yetişmesi ve uzun vadede bu sorunla bir daha karşılaşmamak için Mekteb-i Tıbbiye; ihtiyaç duyulan subayların yetişmesi için de Mekteb-i Harbiye; kahramanlık duygularını yoğunlaştırmak ve manevi desteği vermek için de Mızıka-i Hümayun Mektebi kurulmuştur (Ergin, 1977:384).

II. Mahmut'un iktidarda kaldığı otuz yıllık dönem, Osmanlı devletini dönüştürecek reform sürecinin de başlangıç dönemi olmuştur. Bunu yaparken de tüm reform süreçlerini yürütecek, bilim ve teknolojiye hâkim, ıslahatları içselleştirmiş ve savunabilecek eğitimli kadrolar oluşturulması hedeflenmiştir. Hatta gerçekleştirmek istediği yenilikleri zorla kabul ettirmesi nedeniyle aydınlar kendisine "Türklerin Deli Petrosu" ve halk ise "Gavur Sultan" lakabını takmıştır (Karpat, 2010:95). Lale devrinde Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin açtığı yol ve katkılar ile reform tohumları ekilmiş, kök salması ve filizlenmesi biraz zaman almıştır. Kendisinden sonra gelen padişah ve yöneticilerin elini güçlendirmiştir. Özellikle modern eğitim olanakları ile desteklenmiş ordu ve bürokrasinin desteğiyle hâkimiyetin kısmen de olsa tekrardan merkeze çekilmesine yardımcı olmuştur. III. Selim aslında var olan sistemin kötüye kullanılmasına karşı mücadele etmişken, II. Mahmut yeni idari ve adli düzenlemeler ihdas etmeye çalışmıştır.

3.4. Tanzimat Dönemi

Geniş anlamıyla Tanzimat (düzenlemeler) Osmanlı Devlet yapısında ve devlet toplum ilişkilerinde yapılan düzenlemeleri ifade etmektedir. Tanzimat dönemini, önceki dönemlerden ayırmak gerekmektedir. Bunun üç nedeni bulunmaktadır. İlk olarak, Tanzimat reformları padişahant değil, az sayıdaki ama etkili devlet adamları eliyle gerçekleşmiş olduğundan siyasi ömürleri bu devlet adamlarının ömürleri ile sınırlanmış, bu yüzden kısa sürmüştür. İkinci olarak, devlet sistem ile ilgili değişimlerde dış baskı ve etkilerin rolü artmıştır. Üçüncü olarak ise III. Selim ve II. Mahmut'un yapmış olduğu yenilikler sayesinde, içeride devletin işleyişini güçlendirme fikrini savunan reformist aydın bir nesil yetişmiştir. Tüm bu etkenlerin katkılarıyla zenginleşen ve anlam kazanan Tanzimat döneminin yeniliklerinin ana fikri; keyfiliği önlemek, kişisel özgürlük ve dokunulmazlıkların alanı belirlemek için gerekli olan hukuki reformlarla duyulan ihtiyaç yaklaşımıdır.

Osmanlı demokratikleşme tarihi açısından en önemli belgelerin başında hiç şüphesiz 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı olarak da bilinen Gülhane Hatt-ı Hümayun gelmektedir. Tanzimat dönemi idarecileri Batı'yı örnek almış, onun siyasi ve teknik üstünlüğün kabul etmiştir. Tanzimat Fermanı; bir buyruk ya da yasa olmayıp fermanın ilan edilmesinde etkili olan Sadrazam Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane Meydanı'nda bizzat okunan, devletin gelecekte nasıl bir yönetim anlayışına sahip olması gerektiğini yerli ve yabancı kamuoylarına duyuran ve yeni bir dönemin başlayacağını gösteren bir bildiridir (Yılmaz, 2001:119).

İlgili fermanın özü hak ve sorumluluklar yönünden eşit bir Osmanlı toplumu meydana getirmek olup dört temel reformu vaat etmektedir. Bunlar özetle; tebaanın can, mal ve namusunu güvence altına alınması, iltizam sistemi yerine modern vergilendirme sisteminin getirilmesi, zorunlu askerlik sistemi, yasalar önünde hangi dinden olursa olsun bütün tebaanın eşit muamele görmesidir (Zürcher, 2006:79-80). Bir başka deyişle, Tanzimat Fermanı ile birlikte etnik ve dinsel farklılıkları aşarak devlet içinde yaşayan tüm tebaayı bünyesinde toplamayı hedefleyen yeni bir Osmanlı kimliği oluşturulmaya çalışılmıştır. Abdülmecid döneminde vaat edilen bu haklar tek taraflı lütuf ve ihsan olmak şartıyla padişaha müeyyide getirmeyen İhsan-ı Şahane (Tunaya, 1996:113) olup II. Mahmut'un başlattığı ıslahat çalışmalarının devamı olarak da nitelendirilebilir.

Osmanlı Devleti; Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması, Cezayir'in Fransa'nın işgaline uğraması sonrasında on yıla yakın bir süre Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa ayaklanmasını bastırmaya uğraşmıştır. Yaşanılan bu olaylar arasında köşeye sıkışan devlet, güçten yoksun olduğu ve tehlikelere açık olduğunu göstermiştir. Devleti çok zor durumlara düşüren Mısır sorunu yabancı devletlerin desteği ile çözümlenebilmiştir. Osmanlı devleti bu yardımların bir karşılığı olarak tavizler vermiş, örneğin İngiltere ile bir ticaret sözleşmesi imzalamıştır. Aslında bu sözleşme, Tanzimat Fermanı'na giden süreçte önemlidir zira İngiltere Osmanlı Devleti'ndeki tüccarlarının ve beraberlerinde çalışacak ilgili kişilerin haklarının güvence altına alınmasını kendi çıkarları açısından elzem görmekte ve bu yönde baskı yapmaktadır (Sander, 2006:304).

Tanzimat Fermanı; Fransız Devrimi'nde ilan edilen eşitlik, adalet, özgürlük ve milliyetçilik unsurları ile şekillenen İnsan Hakları Bildirgesi gibi tabandan geniş kitlelerce destek görmemiş, halk hareketi sonucu ortaya çıkmamış; padişah tarafından tek taraflı verilen ve geri alınabilecek bazı temel hakları tanınması olduğu gözden kaçmamalıdır. Ancak yine de Tanzimat Fermanı'nda Aydınlanma Dönemi sonrasında değeri ve önemi artan birey felsefesi ve İnsan Hakları Beyannamesi'nin tesiri çok büyüktür. Hatta İnsan Hakları Beyannamesi'nde var olan hususların Tanzimat Fermanı'nda karşılığının bulunması bu yüzden doğaldır. Osmanlı Devleti azınlıklara yurttaşlık ve devlete sadık aidiyet hissettirerek ayrılıkçı milliyetçilik duygularını törpüleme, bağımsızlık fikrinin yayılmasını engellemek ve batılı devletlerin sempatisini kazanmak istemiştir çünkü 1844 yılında yapılan nüfus sayımına göre nüfusun yaklaşık %40'ı azınlıklardan oluşmaktadır (Ubicini, 1998:35). Devletin tebaasını belli bir milliyet merkezinden ayırarak Osmanlı Vatandaşlığı esasına dayandırmıştır. Fermanla birlikte devlette yaşayan tüm

insanların can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması kamusal hayatın bir gereği haline getirilmiştir. Hiç kimsenin yargılanmadan cezalandırılmayacağı ve herkesin kanun önünde eşit olduğu açıkça vurgulanmıştır (Yılmaz, 2001:115).

Tanzimat Fermanı ile din, mezhep, cinsiyet gibi konularda da eşitlenme sürecine geçiş başlamıştır. Böylece kız çocuklarına eğitim imkânı sunulmuş okullar açılmıştır. Kadınlar ise öğretmenlik mesleğini icra ederek istihdam sağlamışlardır (Koçak, 2019: 225). Tanzimat Fermanının en önemli özelliği ilk defa bir padişahın kendine ait olan yetkilerine kendi iradesi doğrultusunda kısıtlama getirmiş olmasıdır. Tanzimat Fermanı sonrasında 1840 senesinde Ceza Kanunnamesi oluşturulmuş ancak bu kanun beklenen sonucu sağlayamamıştır. Nizamiye Mahkemeleri, karma mahkemeler ve ticari mahkemeler gibi pek çok farklı mahkeme kurulmuştur. Bu mahkemeler içinde önemli bir yere sahip olan Meclis-i Vala'yı Ahkam-ı Adliye'nin yeniden düzenlenmesinin yapılarak faaliyete geçirilmesi Osmanlı Devleti için önemli bir gelişme olmuştur (Koçak ve Sancaktutan, 2021:1939-1945).

Tanzimat Fermanı, o dönemdeki tıpkı Avrupalı ülkelerdeki gibi Osmanlı Devleti'nde yaşayan insanlara temel hak ve özgürlükleri konusunda güvence tanıyor, padişahın "kulu" olarak görme yaklaşımını kısmen de olsa sınırlandırmaktadır. Her ne kadar Müslüman ile gayrimüslim halk arasında bir fark görülmediği padişah tarafından zaman zaman ifade edilse de söz konusu ferman ile Osmanlı topraklarındaki halkı tamamen eşit statüde olduğu yazıya dökülerek, Müslümanların ve gayrimüslimlerin eşit değerlendirilmesi adına büyük bir adım atılmaktadır. Tanzimat öncesi yapılan ıslahatlarda kişi ve devlet haklarında hiçbir değişiklik yapılmamışken, Tanzimat ile birlikte hak alanında yeni değerler kabul edilmiştir. Çünkü o güne kadar sürdürülmekte olan haklar sistemi artık ihtiyaçları karşılayamaz bir duruma gelmiştir. Bu durum, Tanrı ile hükümdar arasında süregelen ve tesis edilmiş olan; halkın, dinin ve devlet yönetiminin inanç odaklı meşruiyetini sağlayan bağların zayıflamasına, sorgulanmasına neden olmuştur.

Fermanın kabulüyle birlikte Osmanlı'da yeni bir dönem başlamakta, mutlak şeriatın yerini bazı hususlarda laik uygulamalara bırakmaktadır. Örneğin, mal müsaderesinin artık yapmayacak olması ve mürted olaylarında uygulanan idam cezasının kaldırılması bu kapsamda değerlendirilebilir. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin tüm dünyadaki anayasal gelişmelere kayıtsız kalmadığını da göstermektedir (Tanör, 2016:87). Hatta monarşiden meşrutiyete geçiş için atılmasına ihtiyaç duyulan adımların öncülüğünü yapmış, yeni bir dönemin kapılarını açarak hızlı bir modernleşme sürecinin başlamasını sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde demokratikleşme sürecinde ele alması gereken bir başka önemli belge Islahat Fermanı'dır. 18 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı tıpkı Tanzimat Fermanı'nda olduğu gibi gerçekleştirmek istenen ıslahatların ve kurulmak yeni düzenin prensiplerini genel hatlarıyla ortaya koyan bir belgedir. Kırım Savaşı'nın son yıllarında hazırlanmış, Paris Antlaşması'ndan altı hafta kadar önce Bab-ı Ali'de nazırlar, üst düzey idareciler, şeyhülislam ve gayrimüslim temsilcileri önünde okunarak ilan edilmiş ve Paris Kongresi'ndeki devletlere bildirilmiştir (Karal, 1961a:248).

Kırım Savaşı öncesindeki duruma bakılacak olursa; Osmanlı Devleti'ni "hasta adam" olarak gören Rusya, devleti yıkarak mirası paylaşmak için önce İngiltere ile anlaşmaya çalışmış ancak olumlu cevap alamayınca tek başına harekete geçerek Osmanlı Devleti sınırlarında içerisinde bulunan Ortodoksların koruyuculuğu talebinin kabul görmemesini bahane ederek Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Osmanlı devleti artık gücünden dolayı değil, güçsüzlüğünden dolayı uluslararası arenada bir tehdit olarak görülmekte; dağılması halinde Avrupa'da kargaşaya yol açmasından endişe edilmektedir. Bu nedenlere ek olarak, söz konusu savaşta Fransa, İngiltere ve Piymonte, Rusya'nın Avrupa dışında tutulması gerektiğini düşündüğünden Osmanlı Devleti'ne hem askeri ve siyasi destek hem de borç vermek suretiyle ekonomik anlamda yardım etmiştir (Sander, 2006:306-311). Avrupa'daki devletlerin bu güçlü desteğiyle de Osmanlı Devleti Rusya'yı mağlup etmiştir.

Islahat Fermanı; başta İngiltere ve Fransa olmak üzere yabancı devletlerin baskısı ile kabul etmek zorunda kalınan, daha çok gayrimüslim tebaaya yönelik birtakım haklar içermekte; Tanzimat Fermanı'nın getirdiği can, mal, ırz ve namus güvenliği gibi temel hak ve hürriyetleri toplumun bütün kesimlerine yaygınlaştırmayı ve pekiştirmeyi hedeflemektedir. Bu kapsamda; Müslümanlar ile gayrimüslim daha da eşit hale getirerek; hangi dinden olursa olsun herkesin memur olabile ve askerlik yapabilme hakkına sahip olması, karma mahkemeler kurularak kanun önünde eşitliğin olunması, vergi reformu ve rüşvetle mücadele sözü verilmiştir (Sander, 2016:153). Bir başka deyişe, Islahat Fermanı ile birlikte tebaayı ırk ve din farkı gözetmeksizin kaynaştırmak ve devletin devamı için aidiyetlerini güçlü bir Osmanlı toplumu yaratmaktır. Ayrıca, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile özellikle Fransa ve İngiltere üzerinde bırakılan olumlu etki ve sempatinin bir süre daha devam etmesi de gözlemlenmiştir.

Tanzimat Fermanı da Islahat Fermanı da Osmanlı Devleti'nin buhranlı zamanlar geçirdiği sıralarda yabancı devletlerin etkisiyle hazırlanmıştır. Tanzimat Fermanı Mısır-Kavalalı sorunu, Islahat Fermanı ise Kırım Savaşı sonlarında tebaanın isyanı neticesinde değil; padişahın dış baskılar nedeniyle kaleme alınmıştır. Aralarındaki farklara bakılacak olursa; ilk olarak Tanzimat Fermanı yayımlandıktan sonra bilgi edinmeleri amaçlı yabancı elçilere gönderilirken Islahat Fermanı Paris Konferansı'nda bulunan büyük devletlere, yardım ve himmetlerine mazhar olmak maksadıyla, Paris Antlaşması'nın bir maddesinde atıfta bulunulmak üzere iletilmiştir. İkinci olarak, Tanzimat Fermanı bütün tebaanın can, mal, ırz ve namus gibi

temel hakların güvenliği ile vergi ve askerlik konularında prensipleri belirlenmiş ancak siyasi haklara değinilmemiştir; Islahat Fermanı'nda insanın temel haklarının korunmasının gerekliliğinin teyidinin yanı sıra bütün tebaanın din ve ırk gözetilmeksizin kanun önünde eşitliği ile meclislerde temsiliyet ve devlet görevine alınması gibi siyasi haklara yer verilmiştir. Son olarak, söz konusu fermanlardan ne Müslümanlar ne de gayrimüslimler tam anlamıyla mutlu olmamıştır (Karal, 1961b:5-11).

Bir diğer önemli hukuki belge 1875 yılında yayımlanan Adalet Fermanı'dır. Daha önce ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanlarında olduğu gibi bu ferman da genel olarak yabancı devletlerin baskısının, müdahalesinin olduğu ve yabancıların müdahalesini engellemeye yönelik alınan bir tedbir niteliğinde iken, özeldense Bosna Hersek'te çıkan isyanı sonlandırmak ve Avrupalı devletler tarafından verilecek notayı engellemek olduğu ifade edilebilir. Söz konusu Ferman'da daha evvel kabul edilmiş olan Tanzimat ve Islahat Fermanı'nda kabul edilen hususlar tekrar teyit edilirken bu ferman da yürütme ve yargı birbirinden ayrılmış; mahkemelerin güvenilirliği, bağımsızlığı ve eşitliğine uygun bir şekilde teşkil edilmesi gerekliliği kabul edilmiş; hakimlerin tarafsızlığı, liyakatinin önemine değinilmiştir (Ekinci, 2012:550-552). Adalet Fermanı, her ne kadar Bosna Hersek isyanı sebebiyle hazırlanmış olsa da hem tüm imparatorluğa şamil hükümler getirmiş, hem de ilanından bir sene sonra kabul edilecek olan Kanun-ı Esasi'nin kabul ediliş sürecini hızlandıran etkenlerden birisi olduğu kabul edilebilir.

3.5. Anayasal Hareketler ve Yönetim Şekline İlişkin Mücadeleler

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl ile birlikte birtakım anayasacılık hareketleri başlamıştır. Ancak bu hareketler Batı'da olanın aksine tabandan tavana geniş kapsamlı değil, çökmekte olan devleti kurtarabilmek için devlet memurluğundan yetişme bir avuç insan tarafından gerçekleştirilmiştir (Soysal ve Sağlam, 1983:21). Osmanlı Devleti'nin çöküşünü durdurmak için ilan edilen Tanzimat Fermanı ile başlayan Tanzimat Dönemi'nde yapılan ıslahatlar istenilen sonuçları tam olarak verememiştir. Örneğin Tanzimat ile birlikte gayrimüslimlere verilen haklar yeterli olmamış, Islahat ve Adalet Fermanı ile kendilerine daha geniş haklar tanınmış ama yine de bağımsızlık niyetlerinden vazgeçmeye yeterli olmamıştır. Yapılan ıslahatların yanı sıra Avrupa devletlerine de tanınan geniş imtiyazlar, alınan yüksek miktardaki borçlar Osmanlı'nın kalkınmasına da engel olmuştur. İçinde bulunulan bu durum toplumda tepkiye yol açmaya başlamıştır. Her ne kadar başarısızlıkla sonuçlansa da, suikast teşebbüsü olan Kuleli Vakası ve İttifak-ı Hamiyet, yönetime karşı tepkinin artık siyasete müdahale girişimleri şekline bürünmeye başladığını göstermektedir (Kayalı, 1985:1253). Fakat I. Meşrutiyet öncesi düzenli ve sistematik asıl muhalefet mevcut olmamıştır. Zaman zaman padişah veya sadrazam gibi üst düzey yönetici değiştirmek için birleşen muhalif unsurlar hep geçici hiziplerdi. Bu kapsamda Genç Osmanlıları modern anlamda kurulmuş ilk muhalefet partisi olarak kabul eden görüşler olsa da (Karal, 1961c:313) iktidar olma amacı barındırmadıklarından bu konuda tam bir mutabakat bulunmamaktadır. Barındırdığı unsurlar tamamen aynı siyasi bir görüşü benimsemeseler de düşünce bazında ortak noktaları demokratik görüşleri paylaşmaktadırlar. Yürütmenin parlamento karşısında sorumlu olduğu meşruteli, parlamenter bir yönetime geçmeyi amaçlamışlardır. Böylece, kurulacak yeni düzende padişah ve yöneticilerin keyfi ve baskıcı uygulamalarına karşı aydınlar ve halk için demokratik bir alan, güvence oluşturulmuş olacaktır.

Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı gibi önemli iki belgenin ilanı kendi döneminde olan Abdülmecit'in ölümü üzerine tahta geçen Abdülaziz; Osmanlı'da yaşayan milletlerin temsilcilerin üye olabileceği bir nevi meclis olan Şurayı Devlet'i kurmuştur. Yetkileri arasında olan "hükümetle fert arasındaki davaları görmek" hususunun padişah tarafından kabul edilmesi, hem padişahın yetkilerini, şekli de olsa, sınırladığını ve kanuna uymak zorunda olduğunu kabul etmesi hem de hukuk devletine doğru bir adım olması açısından önem taşımaktadır. Meclis kısa süre içerisinde bozularak idarecilerin güdümüne girmiş ve Şura-yı Devlet, "Şurayı Evet" olmuştur (Tunaya, 1996:148-150).

Tanzimat'ın ekonomik ve sosyal başarısızlıklarına eklenen siyasi istikrarsızlıklar, dış müdahaleler ve 1870'li yıllarda tekrar başlayan keyfi ve baskıcı yönetim diğer taraftan Batı kaynaklı demokratik ve liberal fikirlerin ülkeye girişi meşrutiyetçi bir akımın doğuşuna zemin hazırlamıştır. Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı tarihinde ilk defa bazı aydınlar Genç Osmanlılar adı altında bir cemiyet teşkil ederek devletin ve idarecilerinin icraatlarını kontrol ve denetim altına alacak bir sistemin kurulması için siyasi faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Kendilerine devleti kurtarma görevini vermiş olan Genç Osmanlılar siyasi ve ekonomik bakımdan bağımlı hale gelinen Avrupa'dan kurtulmayı savunarak dış politikada bağımsız hareket edilmesi gerektiğini savunmuşlar; Tanzimat ve Islahat Fermanları ile yapılan ıslahatları da yetersiz görmekteydiler (Karal, 1961c:299-302).

Sultan Abdülaziz'in keyfi uygulamaları, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın Rus yanlısı politikaları, azınlık ayaklanmaları ve yaşanan ekonomik sorunlar neticesinde 11 Mayıs 1876'da Talebe-i Ulum Hareketi olarak adlandırılan eylemi gerçekleştirmişlerdir. Her ne kadar hemen Sadrazam azledilse de yetinilmemiş bir süre sonra da Abdülaziz tahttan indirilmiştir. Tahta geçirilen V.Murat'ın ruhsal durumunun bozulması nedeniyle yerine anayasayı ilan edeceğinin sözünü veren II. Abdülhamit geçirilmiştir. II. Abdülhamit de tahta geçtikten sonra 23 Aralık 1876'da bir ferman ile Anayasayı ilan etmiş, I. Meşrutiyet dönemi başlamıştır.

Meşrutiyetin ilanı İslahat Fermanı ile karşılaştırıldığında, yabancı ülkeler tarafından dışarıdan doğrudan bir zorlama veya dayatması olmadığı görülebilirken; onlara güven verme veya endişelerini yatıştırma motivasyonu olduğu değerlendirilebilir. Zira, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne destek veren İngiltere bu desteğini çekmeye Rusya ise baskısını arttırmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin siyasal yapısını değiştirmeyi amaçlayan Genç Osmanlılar Cemiyeti de Fransa'da Jön Türkler adı altında çalışmalar yapmaktadır (Sander, 2006:316-317). Ayrıca Kanun-i Esasi'nin ilan edildiği günlerde İstanbul'da İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya gibi ülkelerin katılımıyla Tersane Konferansı düzenlenmekteydi. II. Abdülhamit'te bu yönetsel reformla hem iç muhalefeti yatıştırmak hem de başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupalı devletlerin siyasi ve ekonomik desteğini almak istemiştir.

Osmanlı Devleti'nin modern hayata geçişinin ve Türk demokratikleşmesinin için kritik bir eşik olan; aynı zamanda da ilk yazılı anayasası olarak 23 Aralık 1876'da kabul edilen Kanun-i Esasi, devletin kurumsallaşmasında ve hukuk devleti olabilmesinde önemli bir adımı teşkil etmekte; bu süreçte, Avrupa'da Jön Türkler adıyla faaliyette bulunan ve 1899 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak örgütlenen hareketin rolü de göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Zira dağınık halde olan hürriyet ve meşrutiyet fikirleri ile hareketlerini; devletin memurlarına, subaylarına ve ahaliye geniş ölçüde daha sistemli olarak yayarak bir yandan gelecek inkılapların tohumlarını ekerken diğer yandan tabu dini ideallerden başka akıl ve mantığa dayanan başka idealler de olabileceğini göstermişlerdir (Karal, 1961c:314).

Fransa ve Belçika'nın anayasaları örnek alınarak hazırlanan Kanun-i Esasi, padişahın tek yanlı işleminden doğmuş bir Ferman Anayasası niteliğindedir. Halktan oluşmuş kurucu bir meclis tarafından yapılmış ya da halk oylaması ile onaylanmamış olup devletin içine düştüğü siyasi çıkmazın bir sonucu olarak ilan edilmiştir. (Tanör, 2016:105). Genel olarak uygulamada demokrasi ruhunu tam anlamıyla yansıtamadığı da görülmektedir. Örneğin, meclis padişaha bağlanmış, yasama eylemini de padişah uygun görmesi halinde yapılabilmekte; Meclis-i Vükela da meclise değil padişaha karşı sorumlu olmakta; ülkenin güvenliğine tehdit olarak gördüğü kişileri padişah ülkeden sürgün edebilmekte; padişahın meclisi feshetme yetkisi de bulunmaktaydı. Bu demokratik olmayan uygulamaların Meclisi Mebusan ve halkın nüfuzu ile ileride düzeltilebileceğine inanılmakta olduğundan tüm bu eksikliklerine rağmen ilan edilmesi başarı olarak kabul edilmekteydi (Karal, 1961c:8-9).

Kanun-i Esasi'de Padişahın hakları, devlet tebaasının genel hakları düzenlenmiş; devlet yönetimi ile ilgili düzenlemeler yapılmış, memuriyete giriş şartları belirlenmiş, Ayan ve Mebusan adlarını taşıyan iki meclis ihdas edilmiş, adalet sistemine ilişkin iyileştirmeler gerçekleştirilmiş, Divan-ı Ali kurulmuş, vergilendirme usulü ve bütçe kanunu çağın şartları doğrultusunda güncellenmiştir. Getirdiği sistemde egemen ne halk ne meclis ne de Heyet-i Vükela olup gerçek egemen, sorumluluğu olmasına rağmen dokunulmaz kılınan padişahın bizatihi kendisi olmuştur (Kili, 1986:91-92). Ayrıca, Osmanlı Devleti'nde yaşanan anayasal süreç bir kesim için devletin kurtarılması mücadelesi olarak görülürken bir başka kesim için ise devletten kopma sürecinde araç olarak kullanabilecekleri bir fırsat olmuştur. I. Meşrutiyet; Lale Devri'nden itibaren başlayan ıslahatların bir sonucu olarak, tüm demokratik anlamdaki eksikliklerine rağmen, sadece yüzyıllardır sürmekte olan mutlakiyet yönetim şeklinden çıkışı sağlamış olması nedeniyle bile düşünülse Türk Anayasa ve demokratikleşme tarihi açısından önemli bir yer teşkil etmektedir.

I. Meşrutiyet ilan edilirken Avrupa'nın Osmanlı Devleti üzerinde süre gelmekte olan bir siyasi baskısı olduğu gerçektir. Fakat bu hareketi 18. yüzyılda başlayan ve devam eden Batılılaşma ve ıslahat hareketlerinin zaruri ve normal bir neticesi; Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin yapmış olduğu fikri ve siyasi mücadelelerinin bir eseri olarak değerlendirmek daha yerinde olacaktır. Genel olarak amacı, Osmanlı Devleti'nin mevcut sınırları içerisinde varlığını korumak ve devam etmesini sağlamak olan I. Meşrutiyet, bunun için din ve ırk farkı gözetilmeksizin ortak vatan fikrini, herkese eşit siyasi haklar prensibini ve yönetimde Osmanlı hanedanını dışlamayan ve halkın katılımı ile oluşacak parlamenter bir sistemi tesis etmeye çalışmıştır. Yıllarca Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlere yönelik kendi menfaatleri doğrultusunda ıslahat yapılmasını isteyen ve bunu bahane ederek içişlerine karışabilen diğer yabancı devletler bunun için Sadrazam ya da Padişahı muhatap alıyor, onları korkutarak ya da kandırarak daha kolayca taviz koparabiliyordu. Ancak Kanun-i Esasi ilanı sonrasında Mebuslar Meclisi'nin işlevsellik kazanması ile birlikte bu istismar kapısı da kapanma ihtimalini ortaya çıkmıştır çünkü her din ve ırktan oluşan mebuslar ıslahat girişimlerini bizzat ele almışlar ve yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale ihtimalini azaltmayı gözetmişlerdir. Diğer taraftan daha öncesinde Osmanlı Devleti'nde benzerine rastlanılmamış bu sistem, hem memleketi keyfi çıkarlarına yönelik idare eden yöneticilerde hem de hem padişahı korku ve endişe yaratmıştır (Karal, 1961d:240- 243).

I. Meşrutiyet; Batılılaşma kapsamında daha önceki zamanlarda gerçekleştirilen ıslahatlardan farklı olarak padişah veya sadrazam girişimleri ile değil, aksine onların muhalefetine karşı gençlerin ve aydınların başlatmış olduğu fikri ve siyasi mücadelenin eseridir. II. Abdülhamit, küçük devletler için uygun olsa da imparatorluklar için zararlı olduğunu düşündüğü için meşrutiyet fikrine de meşrutiyet idaresine de karşı mesafeli yaklaşmaktadır. Bu tavrına, yenilikçi hareketlere ve meclisin padişahın mutlak hâkimiyetini sınırlamasına karşı olan bir grupta destek vermiştir. Osmanlı Rus savaşının (93 Harbi) yarattığı olağanüstü durum neticesinde 14 Şubat 1878 tarihinde padişah Kanun-i Esasi'nin kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak meclisi tatil etmiş, anayasayı askıya almıştır (Yılmaz, 2001:158).

Kanun-i Esasi getirdiği kurallar bakımından gerçek anlamda bir meşrutî yapı kuramamıştır ancak tabandan gelen baskılar sonucu kabul edilen bir anayasa, parlamento deneyimini başlatması, padişahın o güne kadar tek başına kullandığı egemenlik yetkilerini yasama, yürütme ve yargı fonksiyonlarına bölmeye, halkın temsilciler aracılığıyla devletin işleyişine katılması ve Osmanlı Devleti'nde yayımlanan ilk anayasa olması nedeniyle önemi büyüktür.

Kısa bir süre de olsa meşrutîyet yönetimi altında yaşayan devlet adamları ve aydınlar yürürlükten kaldırılan anayasanın yeniden yürürlüğe konması ve kapatılan meclisin yeniden açılması sürekli istemiş ve gündemde tutmaya çalışmış; padişahı istibdat taraftarı olmakla suçlamışlardır. II. Abdülhamit, istibdat devrinde başvurduğu her türlü baskıya rağmen hürriyet fikrini ve meşrutîyet idealini yok etmeyi başaramamış; kurmuş olduğu baskıcı rejim ve izlenen kişiler hakkında kendisine verilen jurnaller toplumda rahatsızlığa yol açmıştır. Meşrutîyetin yeniden ilanı, II. Abdülhamit'in 33 yıl süren istibdat döneminde güçlenen ve teşkilatlanmış muhaliflerden oluşan İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Balkanlardaki 3. Ordu subaylarının baskıları sonucunda gerçekleşmiştir. 1878'de askıya alınan Kanun-i Esasi'yi 23 Temmuz 1908'de İrade-i Seniye ile tekrar yürürlüğe konmuş; hazırlanan bir yasal düzenleme ile de ülkede yeniden seçimler yapılmıştır. Meşrutîyetin ilanı; halk arasında hürriyetin ilanı olarak adlandırılmış, modern fikirlerin yerleşmesinin ve rahatça tartışmasının zemini hazırlanmıştır (Tunaya, 1996:118).

II. Meşrutîyet'in ilanını sağlayan ana etken, II. Abdülhamit'in baskıcı rejimine karşı Jön Türklerin verdiği özgürlük ve anayasa mücadelesidir. Jön Türklerin, 1889 yılında İttihad-i Osmanlı olarak başlayan gizli örgütlenmesi 1895'te İttihat Terakki Cemiyeti olarak devam etmiştir. Siyasal olarak mutlakîyete karşı çıkmakta, anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını istemekte, tüm halklar için Osmanlılık çerçevesinde özgürlük talep etmekte; Osmanlıların kardeşliği fikrinden yola çıkarak devleti dış müdahale ve iç bölünmelere karşı korumayı amaçlamaktadırlar (Tanör, 1985:22-23). Bir başka ifadeyle asıl niyetleri özgürlükten çok devletin kurtarılmasıdır. Bunun içinde özgürlükler ile bezenmiş anayasalı rejim en elverişli araç olarak kabul edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde kritik bu yönetsel dönüşüm yaşanırken diğer taraftan İstanbul'da hürriyet ve meşrutîyet karşıtı faaliyetler de artarak yenilikçi subay, memur ve yazarları hedef alan şeriatçı bir ayaklanmaya dönüşmeye başlamıştır. Vaziyet karşısında padişah duyarsız davranınca, subaylar harekete geçerek vaziyete el koymuş ve Selanik'te bulunan Hareket Ordusu Mahmut Şevket Paşa komutasında İstanbul'a gelerek meşrutîyet karşıtlarını bastırmıştır. Bu yaşananlarda ihmali hatta desteği olduğunu düşündükleri II. Abdülhamit tahttan indirilerek yerine V. Mehmet tahta çıkarılmıştır. 31 Mart Vakası olarak tarihimize geçen bu olay sonrasında artık Osmanlı padişahlarının mutlak iradesi sona etmiş, siyasal parti ve fikirlerin egemenliği başlamıştır (Akşin, 1988:223).

Kanun-i Esasi 119 maddeden oluşmakta; öncelikle temel ilkelerine ardından ise vatandaşlık hakkı, kişi hürriyeti, kişi güvenliği, ibadet hürriyeti, dilekçe hakkı, devlet memurluğuna girme hakkı gibi temel hak ve özgürlüklere yer verilmektedir. 1909 yılına gelindiğinde padişahın yetkilerini kısıtlamaya meclisin yetkilerini artırmaya ve Osmanlı Devleti'ni gerçek bir meşrutî monarşiye dönüştürmeye yönelik önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu kapsamda Kanun-i Esasi'nin 21 maddesi değiştirilmiş, 1 maddesi kaldırılmış ve 3 madde eklenmiştir. Temel hak ve özgürlükler ile ilgili yapılan değişiklikler arasında; kanun dışı tutuklamaların ve sansürün yasaklanması, haberleşme gizliliği esasının kabul edilmesi, toplanma ve dernek kurma haklarının tanınması ile Padişahın sürgün yetkisinin kaldırılması; meclis ile ilgili yapılan değişiklikler arasında kanun teklif etmek için Padişahın izin alınması şartının kaldırılması, kanun tekliflerinin öncelikle Şura-ı Devlet'te görüşülmesi ve tasarılaştırılması usulüne son verilmesi ve Padişahın sahip olduğu mutlak veto yetkisinin geciktirici veto yetkisine dönüştürülmesi, Meclisin toplanmasının Padişahın davetine bağlı olmaktan çıkarılması bulunmaktadır (Tanör, 2016:192-197). Bir başka deyişle, 1909 değişiklikleri ile birlikte padişahın yetkileri kısıtlanmış ve sembolik hale gelmiş, meclisin yetkileri artmış idari anlamda güçlendirilmiş böylece Osmanlı Devleti gerçek anlamda bir meşrutî monarşiye dönüştürülmüştür. Meşrutîyet ilanlarında tahta bulunan II. Abdülhamit, bu ilanları ülkenin menfaatini düşünerek değil daha çok tahtını kurtarmak maksadıyla kabul ettiği de gözden kaçırılmamalıdır.

İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelenleri, meşrutîyet rejiminin tesisinin başta İngiltere olmak üzere Avrupa'daki devletler nezdinde Osmanlı Devleti'ne itibar ve destek kazandıracağını düşünmüşlerdir. Ancak meşrutîyet ilanından sonra olmasına rağmen Avusturya Macaristan'ın Bosna-Hersek'i, İtalyanlar'ın Trablusgarp'ı ilhakına, Arnavutluk'un kurulmasına, Bulgarların Rumeli'deki işgaline, Girit'in Yunanistan ile birleşmesine, Makedonya ve Ermeni sorunlarına karşı Osmanlı'dan yana tavır takınmamışlardır (Birecikli, 2008:222). Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına giden süreç tüm iyi niyetli girişimlere ve yapılan ıslahatlara rağmen devam etmiştir.

II. Meşrutîyet'in ilânında rol oynayan İttihat ve Terakki Cemiyeti 31 Mart Vakası'nda orduya dayanarak iktidarı ele geçirdikten sonra, Babalî baskını sonrasında ülke yönetiminde tek söz sahibi parti durumuna gelmiştir. İktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, ülkeyi çağdaşlaştırmak ve Batıya bağımlı olmaktan kurtarabilmek maksadıyla yönetimi mutlak monarşik yapıdan kurtarıp anayasalı ve parlamentolu bir sisteme dönüşmesini amaçlamışlardır. Ancak Balkan Savaşları ve akabinde yaşanan I. Dünya Savaşı ile İtilaf güçlerinden destek alan gayrimüslimler bağımsız devletlerini kurmak ya da aynı kökenden geldikleri aynı inancı paylaştıkları bir devletle birleşmek için harekete geçmeleri nedeniyle gerçekleştirmek istediklerini hayata

geçirebilecekleri istikrarlı bir ortam bulamamışlardır. Aksine; ülke bütünlüğünün, halkların hak ve özgürlüklerinden sorumlu siyasi iktidar teslimiyetçi bir yaklaşımla devletin hukuki varlığı ve kendi iktidarlarını sürdürmenin peşine düşmüşlerdir. Bunun üzerine bağımsızlığına ve onuruna düşkün Türk halkı sivil ve asker aydınların yönlendirmeleri ile çeşitli cemiyetler kurarak direnişe geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi ve bu cemiyetleri sistematik olarak örgütlemesi de kurtuluş mücadelesini başlatmıştır (Güneş, 2020:234).

3.6. Teşkilat-ı Esasi ve Saltanatın Kaldırılması

Vatanın bütünlüğünü ve bağımsızlığı korumanın en önemli yolunun halktan güç almak olduğuna inan Mustafa Kemal Paşa kapatılan parlamentonun tekrar açılmasını istemiştir. Bir süre direnilse de 12 Ocak 1920'de parlamento açılarak meşruti sistemin çarkları yeniden dönmeye başlamıştır. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin meclis gündemine taşıdığı işgal ve verilen direniş hususları ile Misak-i Milli'nin benimsenmesi padişah ve itilaf devletlerini kızdırınca 16 Mart 1920'de İstanbul'u fiilen ve resmen işgal edilerek Meclis-i Mebusan üyelerinin bazılarını tutuklanmıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisinin dağıtılması üzerine Mustafa Kemal Paşa Heyet-i Temsiliye adına yayınladığı bildiriye; ulusça olağanüstü yetki verilecek bir meclisin 19 Mart 1920'de Ankara'da toplantıya çağrılmasını ve dağılmış olan milletvekillerinden Ankara'ya gelebileceklerin de bu meclise katılmalarını istemiştir (Atatürk, 2007:301-303).

Birinci Meclis; İstanbul'dan kaçan mebuslar ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinden seçilip Ankara'ya gelen milletvekilleri ile birlikte ilk defa hanedan ve onun atadığı üyeler olmaksızın 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılmış; kuvvetler birliği ilkesinin esas alındığı bir dönemi başlatmıştır. Kuvvetler birliğinin benimsenme nedeni olarak ülkenin mevcut ahvali ve yürütülmekte olan kurtuluş savaşı sırasında duyulan ihtiyaçlar bulunmaktadır. Aslında fiilen uygulanan sistem hukuki bir zemine oturtulmuştur. Saltanat ve Halifeliğin kaldırılması ile Cumhuriyet'in ilanı gibi gerçekleştirdiği önemli reformlarla ulusal ve demokratik bir sistem kurulmasının yolunu açmıştır. Olağanüstü şartlar altında kurulan meclis bir yandan Kurtuluş Savaşı verirken diğer yandan anayasal düzeni değiştirmiştir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu; Amasya Genelgesi sonrası Anadolu'da örgütlenen Milli Mücadele'nin ruhunu ve felsefesini taşıyan, çağdaş Türkiye'nin temellerini atan önemli bir hukuki belgedir. Mecliste yaklaşık 2 ay süren tartışmalar gelenekçi ve yenilikçi tarafların uzlaşmasıyla sonuçlanarak 20 Ocak 1921 tarihinde Teşkilat-ı Esasiye kanunu kabul edilmiştir. Uygulandığı süre ve içerik açısından kısa ve de bir geçiş anayasası niteliğinde olan Teşkilat-ı Esasi ile birlikte Kanuni Esasi resmen yürürlükten kaldırılmamıştır (Özbudun; 1992:49-51).

1921 Anayasası, bir yandan mevcut 1876 Anayasası'nın ilgili maddelerinde gerçekleştirilen bir değişiklik metni görünümü sergilediği düşünülebilirken; diğer yandan yasama yöntemi, kanunlaşma süreci ve yürürlük usulü dikkate alındığında, demokratik kaygılarla yapılmış yeni bir anayasa olduğu kabul edilmesi gerekmektedir (İba, 2021:45-46). Bu kapsamda yapılan temel değişiklikler arasında egemenlik kayıtsız şartsız milletindir hükmü; yasama ve yürütme görevlerinin ulusun tek ve gerçek temsilcisi Büyük Millet Meclisi'nde olması hükmü ve devletin TBMM Hükümeti tarafından idare olunacağına ilişkin hüküm, hâkim olan monarşik egemenliğin ve buna dayanan saltanat ve hilafet makamının ortadan kalkmakta olduğunun habercisidir. Bu durum, Osmanlı Devleti ile sözde barış özde parçalanma antlaşmaları imzalamış olan ve kontrolü altında tutan İtilaf devletlerinin çıkarları ile ters düşmektedir.

23 Nisan 1920'de açılan TBMM'nin, yasama ve yürütme yetkilerini elinde tutması ve ülkeyi ilgilendiren kararlarda tek merci ve kaderine egemen olmasıyla birlikte padişah, fiili olarak yetkisiz hale gelmiştir. Mudanya Mütarekesi imzalandıktan sonra İtilaf Devletleri, hem TBMM Hükümetini hem de İstanbul Hükümeti'ni de barış görüşmelerine davet ederek Türk tarafında görüş ayrılığı yaratmak istemiştir (Öklem, 1972:17). İstanbul Hükümeti de TBMM'ye, birlikte çalışmayı önermesi üzerine Meclis'ten gelen tepkileri iyi değerlendiren ve Türk halkını temsil etme hakkının Meclis'e ait olduğunu düşünen Mustafa Kemal Paşa, 31 Ekim 1922 tarihinde Müdafaa-ı Hukuk Grubu toplantısında saltanatın kaldırılmasının gerektiği yönünde konuşma yapmış, aynı düşünceleri 1 Kasım 1922 günü yapılan Meclis toplantısında da dile getirmiştir (Atatürk, 2007:492-493). Zira, kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'yla birlikte Türk Milleti egemenliğini kendi eline alarak Osmanlı Devleti'nin tarihe karıştığını ve yeni bir Devlet kurulduğunu; padişahlık kaldırılarak da TBMM'nin kurulduğu belirtilmektedir. Egemenlik hakkını millete, yasama ve yürütme haklarını Büyük Millet Meclisi'ne veren 1921 Anayasası'na göre saltanat makamının devam etmesi zaten pratikte pek mümkün görünmemektedir. Bu kapsamda 1 Kasım 1922'de saltanat ve halifelik makamları birbirinden ayrılarak saltanat kaldırılmıştır. Bu düzenleme ile milli egemenlik ilkesini merkeze alan ve sonsuzlaştıran Türk inkılabının önemli bir basamağı oluşturmuştur.

4. SONUÇ

Osmanlı Devleti altı yüzyıla yakın geniş topraklarda çok sayıda topluma hâkim olarak dünyanın en güçlü devletlerinden birisi olmayı başarmıştır. Kuruluşunun ilk yıllarından yükseliş dönemine kadar birbirine çağın şartlarının ötesinde ve dokusuna uygun olarak tesis edilmiş idari ve askeri teşkilatlanması sayesinde üç kıtaya hükmetmiştir. Ancak gerek Batı'daki Rönesans, Reform ve Aydınlanma Dönemi'nin yarattığı olumlu etkileri yakalama gerekse iç dinamiklerin taleplerini yönetme başarısını kaybetmesi onun bu dünya hâkimiyetini sarsmıştır. Devleti yeniden eski güçlü günlerine döndürebilmek için ilk önce mevcut

yönetim sisteminin iyi olduğu ama işletilemediği düşünülmüş ve yüzeysel ıslahatlara girilmiş; daha sonra Batı örnek alınarak bir takım sistemsel yenilikler getiren ıslahatlar yapılmıştır. Bu süreçlerin hepsi hukuk devleti olma yolunda atılan demokrasiye ulaşma mücadelelerinin birer adımı olarak görülebilir.

Dünyanın ve özellikle Avrupa'nın siyasi, ekonomik ve sosyolojik 19. yüzyılına damga vuran milliyetçilik hareketleri Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Fransa'da başlayan ve Avrupa'ya hızlıca ve yoğun bir şekilde yayılan fikirlerin başında gelen milliyetçilik ve özgürlük, Osmanlı Devleti'nde kültürel ve dini nedenlerle yavaş tezahür etmiştir. Osmanlı Devleti'nde daha fazla özgürlük düşüncesiyle hareket edilerek III. Selim ve II. Mahmut döneminde gerçekleştirilen birçok ıslahatlar olmuştur ancak 1839 tarihli Islahat Fermanı, 1876 tarihli I. Meşrutiyet ve Anayasası ile 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'in ilanı öne çıkmaktadır

Yabancı devletlerin, çeşitli bahanelerle Osmanlı Devleti'nin iç meselelerine yoğunluğu artan bir şekilde dâhil olmasıyla birlikte, Osmanlı idarecileri tarafından yapılmak istenen ıslahatlar daha çok bu devletlerin müdahalelerini engelleme vasıtasına dönüşmüştür. Yabancı devletlerin baskısı neticesinde 1839 yılında yayımlanan Tanzimat Fermanı'nı 1856 tarihli Islahat Fermanı ve 1875 tarihli Adalet Fermanı takip etmiştir. Bu ıslahatlar, yabancı devletlerin Osmanlı'nın içişlerine karışarak gayrimüslimleri yönlendirmelerini engellememiş, hatta istenen hak ve özgürlük talepleri gittikçe arttırmaya başlamıştır. Diğer bir taraftan devlet içerisinde yetişen aydınlar da hak, hukuk ve hürriyet fikirleri yeşermeye başlamıştır. Dolayısıyla Sened-i İttifak ile birlikte büyük darbe alan hükümdar mutlak iktidarının zamanla zayıflaması kaçınılmaz olmuştur.

John Locke ve J.J. Rousseau'nun savunduğu ve geliştirdiği Toplum Sözleşmesi kuramı, mutlakiyetçi hükümdarlara karşı verilen mücadeleleri etkilemiş ve bu kapsamda anayasacılık hareketi de kendine ilerleme alanı bulmuştur. Diğer taraftan, ilk zamanda gerçekleştirilen ıslahat politikaları hiçbir zaman tam anlamıyla halkın talebine dayanmamış; padişah ya da bürokratların harekete geçmeleri sonrasında topluma zorla kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle ıslahatlar kitlesel destek görmemiş, yapılan ıslahatlar yüzeysel olmuş, padişahın hayatıyla sınırlı kalmıştır. Örneğin Tanzimat Fermanı'nda Hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından Sultan Abdülmecid ikna edilmiş, meşrutiyet ilanlarında ise Sultan II. Abdülhamit'in zorunda bırakılması olması anlamlıdır. Bu sebeple, Tanzimat yukarıdan aşağıya gerçekleşen bir ıslahat olarak görülebilirken I. ve II. Meşrutiyet ilanında aydınların da rolü göz önünde bulundurulduğunda dar bir kesimden olsa da tabandan gelen talep neticesinde gerçekleştiği ifade edilebilir. Farklı bir yönden bakılacak olursa, meşrutiyet girişimleri halkın iktidara ortak olmasını sağlamaktan ziyade; devleti yönetenlerin halka zulmetmelerini engellemek, yazılı hukuk kurallarına uygun bir şekilde hareket etmelerini sağlamak ve de çökmekte olan Osmanlı Devleti'nin yenilenmesi ve yaşatılması amacı taşımaktadır. Egemenlik ise hala halka atfedilmemiş, daha öncesinde sözlü geleneksel ve dinsel anlayıştan alan padişahın bu hakkı anayasa ile birlikte yazılı ve yasal hale gelmiştir.

19. yüzyıla girildiğinde Avrupalı güçlerin hem siyasi hem de ekonomik etkisi altına giren Osmanlı Devleti hayatta kalmaya çabalamaktaydı ancak barındırdığı çok çeşitli etnik yapı dışarıdan yapılan müdahalelere de kapı açmaktadır. Bir başka ifadeyle, dışarıdan Avrupa baskısı içeriden azınlıkların isyan hareketleri devleti dağılmasının eşiğine getirmiştir. Dünyada artan milliyetçiliğin de etkisiyle tebaa artık kendisini artık din üzerinden değil Yunan, Sırp ve Arnavut gibi tanımlamaya başlamıştır. Osmanlı da çöküşün önüne geçebilmek için Osmanlı Vatandaşlığı yaratmanın gerekliliğine inanmıştır. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıla birlikte başlayan anayasal gelişmeleri, öncesinde kadir-i mutlak görülen devlet anlayışının terk edilmesini, insan odaklı siyasi yaklaşımın benimsenmesini ve her şeyden önemlisi modern yaşama adım atılmasını sağlamıştır.

Son olarak, Osmanlı dönemi batılılaşmasında devleti kurtarmak istenmiş ve bunun ilgili bazı düzenlemelere gidilmiştir. Osmanlı'nın geleneksel Türk tarihinin bir devamı olarak monarşi rejimini sürdürdüğünü, ancak zamanın ihtiyaç ve beklentilerine yanıt veremediği için geç kalmış demokratikleşmeyle eski gücünü toparlayamayarak yıkıldığını göstermektedir. Geleneksel rejimin geç kalmışlığı ve dünyadaki gelişmeleri okumadaki yavaşlığının yanında her demokratikleşme dalgasının ters dalgaya yol açması; yapılan ıslahatların uygulamada başarılı sonuçlar vermemesine sebep olmuştur. 19. yüzyıldaki neredeyse her iç meseleye, azınlıkların himayesi kisvesi altında yabancı devletlerin, başta İngiltere, Fransa ve Rusya'nın, müdahalesi olmuş, ıslahatlar da genel itibarıyla yabancı devletlerin yapmış olduğu baskılar ile yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin attığı bu ıslahat adımları I. Dünya Savaşı'yla birlikte tekrar bir sekteye uğramış, ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Cumhuriyetin ilanı ile kurulan yeni devletin demokrasi adına atacağı adımlar için de önemli tecrübe olmuştur.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı: Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Etik Kurul Onayı: Bu araştırma etik kurul izni gerektiren analizleri kapsamadığından etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Yazar Katkıları: Tüm yazarların katkı oranları eşit düzeydedir.

Çıkar Çatışması: Yazar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akyıldız, A. (1998). Sened-i İttifak'ın ilk tam metni. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (2), 209-222.
- Akşin, S. (1988). Şeriatçı bir ayaklanma: 31 mart olayı. İstanbul: İmge Yayınları.
- Atatürk, M. K. (2007). Nutuk. İstanbul: Alfa Basım Yayın.
- Atay, E. E. (2022). Osmanlıda devlet anlayışı. *Journal of Social Sciences And Humanities*, Irak'ta Osmanlı İzleri Sempozyumu, 1-20.
- Aybek, Ş. (2008). Siyaset felsefesine giriş. Ankara: Maya Akademi Yayınları.
- Ayni, A. (1961). Demokrasi nedir?. İstanbul: Baha Matbaası.
- Berkes, N. (2002). Türkiye'de çağdaşlaşma. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Birecikli, İ. B. (2008). Yüzyüncü yılında II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine bir inceleme. *Gazi Akademik Bakış*, 2(3), 211-226.
- Dikici, M. (2005). Türklerde devlet. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Donuk, A. (1989). Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Ekinci, E.B. (2012). Osmanlı hukuku adalet ve mülk. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Ergin, O. (1977). Türk maarif tarihi. İstanbul: Eser Matbaası.
- Fanid, N.A. ve Yılmaz, D. (2017). Siyasi alanda demokratikleşme hareketlerinin toplumsal alandaki realitesi (1808-1909). *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(2), 48-64.
- Göktürk, İ. (2020). Temel kaynaklardan hareketle Türk devlet geleneğinde meşruluğun dayanakları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 1079-1099.
- Göze, A. (2017). Siyasal düşünceler ve yönetimler. 17. Baskı. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Güneş, İ. (2020). Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun (1921 Anayasası'nın) yapılış süreci. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 233-256.
- Huntington, S. (2011). Üçüncü dalga: Geç yirminci yüzyılda demokratikleşme. (Çev. Özbudun, E.), Ankara: Kilit Yayınları.
- İba, Ş. (2021). 1924 Anayasası'nın hazırlık ve kanunlaşma süreci üzerine. *Yasama Dergisi*, (44), 43-60.
- Kabacalı, A. (2011). II.Mahmud: Osmanlı yenileşmesinde bir çığır açıcı. İstanbul: DenizBank Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1983). Türk milli kültürü. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kapani, M. (1989). Politika bilimine giriş. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Karal, E. Z. (1961a). Osmanlı tarihi, Cilt 5, 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1961b). Osmanlı tarihi, Cilt 6, 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1961c). Osmanlı tarihi, Cilt 7, 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1961d). Osmanlı tarihi, Cilt 8, 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karpat, K. H. (2010). Türk demokrasi tarihi. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kayalı, K. (1985). Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri ve ordu. Tanizamat'tan Cumhuriyete Türkiye ansiklopedisi, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kenan, S. (2010). Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III.Selim ve dönemi. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Kili, S. (1986). Türk siyasal hayatının gelişimi. İstanbul: Beta Yayınları.
- Koçak, B. (2019). Cumhuriyetin kökenleri: On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı modernleşmesi. *İmgelem*. 3(5), 207-238.
- Koçak, B. ve Sancaktutan, E. (2021). Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi yenilikleri: Tanzimat Fermanı sonrası yeni kurumlar. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56(3), 1936-1948.
- Kunt, M. ve Akşin, S. (2000). Türkiye tarihi, Cilt III, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Niyazi, M. (1996). Türk devlet felsefesi. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ortaylı, İ. (2017). İmparatorluğun en uzun yüzyılı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Öklem, N. (1972). Saltanatın kaldırılması. İzmir: İstiklâl Matbaası.
- Özbudun, E. (1992). 1921 Anayasası. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Özdemir, G. (2017). Demokratikleşme kavramı bağlamında Arap demokratikleşmesine ilişkin bir değerlendirme. *TESAM Akademi Dergisi*, 4(1), 9-54.
- Özdemir, G. (2018). Huntington'un demokratikleşme dalgaları bağlamında Türk demokratikleşmesine bakış ve 15 Temmuz'un önemi. *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 1(1), 17-35.
- Özkaya, Ö. (2020). Devlet olgusu üzerine bir değerlendirme. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, (16), 317-352.
- Pamir, A. (2004). Osmanlı egemenlik anlayışında Sened-i İttifak'ın yeri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53(2), 61-82.
- Sander, O. (2016). Anka'nın yükselişi ve düşüşü: Osmanlı tarihi üzerine bir deneme. Ankara: İmge Kitabevi.
- Sander, O. (2006). Siyasi tarih: İlkçağlardan 1918'e. 15. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- Shaw, S.J. (2008). Eski ve yeni arasında: Sultan III. Selim yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu. (Çev. Hür Güldü), İstanbul: Kapı Yayınları.
- Soysal, M. ve Sağlam, F. (1983). Türkiye'de anayasalar. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tanör, B. (2016). Osmanlı Türk anayasal gelişmeleri. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tanör, B. (1985). Anayasal gelişmelere toplu bakış. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Teziç, E. (1996). Anayasa hukuku (Genel Esaslar). 3.Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Tunaya, T.Z. (1996). Türkiye'nin siyasi hayatında batılılaşma hareketleri. İstanbul: Arba Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2019). Türk Dil Kurumu sözlüğü. 11. Baskı. Ankara.
- Ubicini, H.A. (1998). Osmanlı'da modernleşme sancısı. (Çev: Aydın, C.), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Vergin, N. (2007). Siyasetin sosyolojisi: Kavramlar, tanımlar, yaklaşımlar. 7. Baskı. Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- Yılmaz, D. (2001). Osmanlı'nın son yüz yılı: Cumhuriyete giden yol. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Zürcher, E. (2006). Modernleşen Türkiye'nin tarihi. (Çev: Gönen, Y.S.), 20. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.